

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
§1. Бірінші сабақ.
الدرس الأول

Сөз және өлшем

كَلِمَةٌ وَوزن

Араб тілінде өзінен бір мағынаны білдірген сөз (كَلِمَةٌ) – калима деп аталады. Сөз (كَلِمَةٌ) әріптерден құралып, бір әріптен жеті әріпке дейін болады. Мысалы:

ب , مَن , قَلَمٌ , كِتَابٌ , مَحْمُودٌ , اِحْتِهَاذٌ , اِسْتِعْمَالٌ

Араб тілінде де қазақ тілі сияқты түбір сөзге қосымша жалғану арқылы сөздер жасалады. Бірақ түбір сөздің тек соңындағы әріпке емес, ортасындағы немесе алдындағы әріпке де жалғануы мүмкін. Қазақ тілінде жұмыс сөзіне “шы,, , “орны,, , “тар,, қосымшаларын жалғап, «жұмысшы», «жұмысорны», «жұмыстар» деген түбірлес сөздерді жасаймыз. Осыған ұқсас араб тілінде де " عَمَلٌ " сөзіне " ا " , " م " , " ا " " әріптерін жалғап, عَامِلٌ , مَعْمَلٌ , أَعْمَالٌ сөздерін жасаймыз.

Түбірге жалғанған әріптер - сөз тудырушы қосымша әріптер деп аталады. Сөз тудырушы әріптер сөздің алдына, ортасына, соңына жалғанады. Қосымша әріптер жалғанғанда сөздің түбірінің әрекеті және сукундары өзгереді. Сөздің түбіріне сөз тудырушы қосымша әріптер жалғанып, оның әрекеті және сукундары өзгергеннен кейін, сөздің түбірі және қосымшасы қайсысы екенін ажыратып алу үшін, өлшем ойлап табылған. Мысалы: " مَدْرَسَةٌ " сөзінің түбірі " دَرَسٌ " сөзінен шыққанын өлшем арқылы білеміз.

Өлшемде ل , ع , ف түбір әріптерімен белгіленіп, сөздің әрекеті мен сукундары өзгеріссіз, сол қалпында көшіріледі. Мысалы: " عَمَلٌ " сөзінің бірінші әріпін " ف " , екінші әріпін " ع " , үшінші әріпін " ل " әріпімен белгілеп, әрекеттерін өзгертпестен көшіргенде, " فَعَلٌ " өлшемінде болғанын көреміз. Мысалы:

وَرَقٌ	دَرَسٌ	حَبْرٌ	جُبِنٌ	أَذِنٌ	عَنْبٌ
فَعَلٌ	فَعَلٌ	فَعَلٌ	فَعَلٌ	فَعَلٌ	فَعَلٌ

Түбірге жалғанған сөз тудырушы қосымша әріптер өлшемде өзгерусіз көшіріліп көрсетіледі. Мысалы: " عَمَلٌ " сөзінен жұмысшы мағынасындағы " عَامِلٌ " сөзін жасау үшін, бірінші әріптен кейін " ا " әріпі жалғанған болса, өлшемде де " ف " әріпінен кейін " ا " әріпін жалғап көрсетеміз. Мысалы:

عَامِلٌ	أَعْمَالٌ	مَعْمَلٌ	مَعْمُولٌ
فَاعِلٌ	أَفْعَالٌ	مَفْعَلٌ	مَفْعُولٌ
жұмысшы	жұмыстар	жұмыс орны	істелген іс

-1-

Сөздің түбірінің бірінші әріпі өлшемде " ف " әріпімен белгіленгені үшін, сөздің біріншісі “фасы”, екіншісі “айны”, үшіншісі “ләмі” деп аталады:

1-жаттығу. Төмендегі сөздердің өлшемдерін анықтап, түбір және қосымша әріптерді белгілеп шығыңыз.

عِلْمٌ , عَلِيمٌ , عَالِمٌ , مَعْلُومٌ , عَلَمَاءٌ , عَلَامَةٌ , تَعْلِيمٌ , عُلُومٌ , اَعْلَمٌ , حُكْمٌ , حُكُومَةٌ , حَاكِمٌ , حَكِيمٌ , حُكَمَاءٌ , مَحْكُومٌ , مَحْكَمَةٌ , مَسْتَحْكَمٌ , كَتَبَ , كُتِبَ , كَاتِبٌ , مَكْتُوبٌ , مَكَاتِبٌ , كُتِبِي , اُكْتُبْ , مَكْتَبَةٌ , خَبَرَ , اِخْبَارٌ , مُخْبِرٌ , اِخْتَبَارٌ , اَخْبَارَتٌ , خَبِيرٌ , مُسْتَخِيرٌ , مُخْتَبِرَاتٌ

2-жаттығу. Мына сөздерді көрсетілген өлшемдерге салыңыз.

قَرَأَ : فُعْلَانٌ ، فاعِلٌ ، مَفْعُولٌ ، اِفْعَلْ ، فَعَلْتُ ، اَفْعَلْ ، فِعَالَةٌ ، مِفْعَلٌ
حَفِظَ : فاعِلٌ ، مِفْعَلَةٌ ، مَفْعُولٌ ، مَفَاعَلَةٌ ، فَعِيلَةٌ ، فَعَلْتُ ، اِفْعَلْ ، مَفَاعِلٌ
جَمَعَ : فَعَالَةٌ ، فَعِيلٌ ، فاعِلٌ ، مُفْتَعِلٌ ، فاعِلَةٌ ، فَعِيلَةٌ ، اِفْتَعَلَ ، مَفْعُولٌ
قَدَرَ : فاعِلٌ ، تَفْعِيلٌ ، مِفْعَالٌ ، مَفْعُولَاتٌ ، فَعِيلٌ ، مِفْعَلٌ ، اِفْعَلْ ، مَفَاعِلٌ

§2. Екінші сабақ.

الدرس الثاني

Түбір және қосымша әріптер

حُرُوف زَائِدَةٌ وَأَصْلِيَّةٌ

Сөздің түбір әріптері (أَصْلِيٌّ) негізгі әріптер деп , ал түбірге жалғанған әріптерді қосымша әріптер (زَائِدَةٌ) деп атаймыз. Сөздің түбіріне сөз тудырушы әріптерді жалғаудағы мақсатымыз, түбірлес әр түрлі сөздерді жасау болып табылады.

Мысалы: " مَحْبَرَةٌ " – сия сөзіне " ه " , " م " әріптерін қосу арқылы " مَحْبَرَةٌ " – сия сауыт сөзін жасаймыз. Сарф пәні – бір сөзден түбірлес әр түрлі сөздерді жасауды үйрететін пән. Араб сөздерінің түбір әріптері үш әріпті, төрт әріпті, бес әріпті болып бөлінеді. Мысалы:

Зайд жазды	كَتَبَ زَيْدٌ	Үштік	ثَلَاثِي	1
Ж. тел.соқты	تَلَقَّنَ جَعْفَرٌ	Төрттік	رُبَاعِي	2
Кемпір	جَحْمَرَشْ	Бестік	خَمَاسِي	3

Сарф пәнін зерттеушілер түбір әріптерді өлшемде ل , ع , ف -мен белгілеуге келіскен, ал түбір әріптері төрт әріпті болған сөздерде тағы бір " ل " - мен белгілеп - " فَعَّلَ " мен көрсеткен. Мысалы: теңге – فَعَّلَ - دِرْهَمٌ , тырна – لَقَلَّ - ثِيْرْنَا.

-2-

Түбір әріпі бесеу болған сөздерде " فَعَّلَ " – сөзіне тағы бір " ل " әріпін белгілеп, " فَعَّلَّلَ " деп көрсетіледі. Мысалы: жалған- فَعَّلَّلَ - خُرْعَمِلٌ , айва- فَعَّلَّلَ - سَفَرَجَلٌ . Сонымен, үш әріпті сөздердің өлшемі ل – ع – ف – менен белгіленсе, төрт әріпті сөздерде екі " ل " қосылып, ل-ل-ع – ф-е болады, ал бес әріпті сөздерде үш " ل " қосылып, ل-ل-ل-ع – ф-е-менен белгіленеді.

Туынды және түбір

مُجَرَّدٌ وَ مَزِيدٌ

Сөздің түбіріне қосымшалар жалғанбаған сөзді " مُجَرَّدٌ " қосымшасыз- деп атаймыз. Түбір әріптерге сөз тудырушы қосымша әріптер жалғанған сөздерді туынды сөз " مَزِيدٌ " ,яғни қосымшалы деп аталады.Сөздер үш, төрт, бес әріпті қосымшалы және қосымшасыз болып келеді. Мысылы:

қалам сал.	مِفْعَلَةٌ	مَقْلَمَةٌ	қалам	فَعَلَ	قَلَمٌ	ثَلَاثِي
бұл баласы	فَعِيلٌ	بُلَيْلٌ	бұлбұл	فَعَّلَ	بُلْبُلٌ	رُبَاعِي

түиелер	فَعْلَلَاتٌ	فَعْلَمَاتٌ	түие	فَعْلَلٌ	فَعْلَمٌ	خَمَاسِيٌّ
---------	-------------	-------------	------	----------	----------	------------

Ескерту!

Төрт әріпті сөздің түбір әріптерін анықтамай тұрып, төрт әріпті сөз деуге болмайды. Мысалы: " أَخْرَجَ " , " دَخَرَ " сөздері " فَعْلَل " өлшеміндегі төрт әріпті сөздерге ұқсап көрінеді, бірақ " أَخْرَجَ " сөзінің бірінші әріпін анықтағаннан кейін, бұл сөздің өлшемі " أَفْعَل " екенін, негізі үш әріпті " خَرَجَ " болғанын білеміз. Бұл сөзге сөз жасаушы қосымша әріптердің қосылуымен ثَلَاثِيٌّ مَزِيد деп аталу керектігін білеміз. Осыған ұқсас жеті әріпті болған бір түрдегі " اسْتَفْعَل " , " تَسْلُسَلَاتٌ " , " فَعْلَمَاتٌ " сөздерді түбір әріптеріне қарап білеміз. Мысалы:

түбірі - عَمَلٌ	өлшемі - اسْتَفْعَلٌ	اسْتَعْمَلَ	ثَلَاثِيٌّ مَزِيدٌ	үштік туынды
түбірі - سَلَسَلٌ	өлшемі - تَفْعَلَلَاتٌ	تَسْلُسَلَاتٌ	رُبَاعِيٌّ مَزِيدٌ	төрттік туынды
түбірі - فَعْلَمٌ	өлшемі - فَعْلَلَاتٌ	فَعْلَمَاتٌ	خَمَاسِيٌّ مَزِيدٌ	бестік туынды

3-жаттығу. Мына сөздерді қосымшалы сөздерге айналдырып, өлшемдерін анықтаныз.

نَوْمٌ ، فَتَحٌ ، طَبِخٌ ، عِلْمٌ ، حُبٌّ ، حُسْنٌ ، جَمْعٌ

-3-

Негізгі және қайталама әріптер

حُرُوفٌ حَقِيقِيٌّ وَ تَكَرَّارِيٌّ

Түбірге қосылған қосымша әріптер екі түрлі болады:

1. Сөздің түбір әріптерінің біреуісінің қайталануынан пайда болған қосымша әріпті **қайталама әріптер** деп аталады. Мысалы: қуанды мағынасындағы " فَرَحَ " сөзінен қуандырды мағынасындағы басқа бір сөзді жасау үшін, сөздің айны болған "ر" әріпіне тағы бір "ر" әріпі қосылады, яғни негізгі әріпінің бірі қайталанумен пайда болады. Пайда болған қайталанба әріп өлшемде де қайталанып көрсетіледі. Мысалы:

қуандырды	فَعَّلَ	فَرَّحَ	қуанды	فَعَلَ	فَرَحَ
білдірді	فَعَّلَ	عَلَّمَ	білді	فَعَلَ	عَلَّمَ
қызарды	أَفْعَلَ	أَحْمَرَّ	қызыл болды	فَعُلَ	حَمَرَ
бүкірейдірді	أَفْعَوْعَلَ	أَحْدَوْدَبَ	бүкірейді	فَعَلَ	حَدَبَ

2. Сөзге қосымша әріптердің қосылумен пайда болған қосымша әріптер. Пайда болған қосымша әріптер өлшемде де өзгеріссіз көрсетіледі. Мысалы:

бұрылды	انْفَعَلَ	انْصَرَفَ	бұрды	فَعَلَ	صَرَفَ
кешірім сұр-ы	اسْتَفْعَلَ	اسْتَعْفَرَ	кешірді	فَعَلَ	عَفَرَ

Сөздің түбіріне қосылған қосымша әріптер осы он әріптің бірі болады.

ء , ا , ت , س , ل , م , ن , و , ه , ي

Бұл он әріпті біріктіріп былай " أَلْيَوْمَ نَنْسَاهُ " немесе " سَأَلْتُمُو نَبِيَهَا " – деп оқыса болады.

4-жаттығу. Төмендегі негізі әріптері көрсетілген сөздерді жанындағы өлшемдерге салыңыз.

سَكَنَ : فَاعِلٌ ، مَفْعَلٌ ، تَفْعِيلٌ ، فَعِيلٌ ، فَعِيلَةٌ ، فَعَالٌ ، مَفْعِيلٌ
كَثَرَ : فَعِيلٌ ، أَفْعَلٌ ، مَفْعَلٌ ، تَفْعُلٌ ، مِفْعَالٌ ، فَوَعَلٌ ، مِفَاعِلَةٌ
سَوَدَ : أَفْعَلٌ ، فَعَلَاءٌ ، أَفَاعِلٌ ، فَعَالٌ ، مَفْعَلَةٌ ، مَفْعَلٌ ، إِفْعَالٌ

5-жаттығу. Төмендегі сөздердің өлшемдерін анықтап, қосымша әріптерін көрсетіңіз.

مَبْرَدٌ ، رَشِيدٌ ، رَكِبْتُ ، تَذْرِيجٌ ، تَفَكُّرٌ ، تَجَرُّبٌ ، نَدَاخُلٌ ، مُكَابَرَةٌ ، مُتَكَلِّمٌ ، اِعْتِذَارٌ ، مِطْرَقَةٌ ، مُحْرَاثٌ ، مُرَافَقَةٌ ،
اِبْرَنْشَقٌ ، رَمْرَامَةٌ ، مُعْطَرِشٌ ، مُدْبِدْبٌ ، قَصْدِيرٌ ، عَضْرَفُوطٌ ، قَبَعْنَرَى .

-4-

§3. Үшінші сабақ.

الدرس الثالث

Есім, Етістік, Әріп

اسم فعل حرف

Араб тілі мамандары сөздерді үлкен үш топқа бөлген.

1) Есім. Бұл топқа - **заттар** (كِتَابٌ , قَلَمٌ) , **жанды заттар** (فَرَسٌ , أَسَدٌ) , **сипаттар** (قَبِيحٌ , جَمِيلٌ) , **сандар** (وَاحِدٌ , تِسْعَةٌ) , **іс- әрекет аттары** (مَجِيءٌ , كِتَابَةٌ) , **адам аттары** (مُحَمَّدٌ , أَحْمَدٌ) , **сілтеу есімдіктері**(هَذَا , هَذِهِ , ذَلِكَ) , **жақ аттары** (هِيَ , هُمْ) , **қатыстық сын есім** (الَّذِي , الَّتِي) - жатады.

2) Етістік. Бұл топта – іс-әрекет және оның істелген уақыты (шақ), іс-әрекеттің істеушісі (жақ) болу керек. Әр етістікте а) іс- әрекет б) оның істеушісі,яғни жағы в) істелген уақыт,яғни шағы болу керек. Мысалы: " جِئْتُ " – «келдім» сөзінен оның келгендігі, келген уақыты өткен шақта болып жатқандығы, істеушісі «мен» 1-жақта екендігін түсінеміз.

3) Әріп. Бұл топқа өзі толық бір мағына бере алмайтын жалғаулар жатады. Мысалы: فِي , ثُمَّ , حَتَّى , إِلَى

Жақ аттары

اسم ضمير

Жақ аттары деп - сөйлеуші,яғни **мен** (مُتَكَلِّمٌ) , тыңдаушы,яғни **сен** (مُخَاطَبٌ) және өзге адамды,яғни **ол** (غَائِبٌ) болғанды айтамыз. Жақ тегі жағынан **ер тегі** مُذَكَّرٌ (,әйел **тегі** مُؤَنَّثٌ) болып екіге бөлінеді. Сан жағынан **бірлік** (مُفْرَدٌ) , **екілік**(تَنْنِيَّةٌ) , **көптік**(جَمْعٌ) болып үшке бөлінеді. Мысалы:

Көпше - جَمْعٌ	Екілік - تَنْنِيَّةٌ	Бірлік - مُفْرَدٌ	Тегі - جِنْسٌ	жақтар
هُمْ	هُمَا	هُوَ	مُذَكَّرٌ	غَائِبٌ
هُنَّ	هُمَا	هِيَ	مُؤَنَّثٌ	
أَنْتُمْ	أَنْتُمَا	أَنْتَ	مُذَكَّرٌ	مُخَاطَبٌ
أَنْتُنَّ	أَنْتُمَا	أَنْتِ	مُؤَنَّثٌ	
نَحْنُ		أَنَا	مُذَكَّرٌ وَ مُؤَنَّثٌ	مُتَكَلِّمٌ

6- жаттығу. Төмендегі сөздерді есім, етістік және әріпке ажыратыңыз .

مَرْكَبٌ ، قَطْعٌ ، مِقْصَصٌ ، مَتَى ، كَثِيرٌ ، يَرْكُضُ ، سِلْكٌ ، يَنْ ، اِمْسَاكٌ ، مَهْرٌ ، اِشْتِرَاءٌ ، كَهَامٌ ، سَبْعَةٌ ، فِي ، جَزْرٌ ، قَرَأْتُ ، مَصْبَاحٌ ، رَحِيصٌ ، تَمْشِيَةٌ ، لَعِبْتُ ، فِرَاشٌ ، خِيَاطَةٌ ، اَنْتُمْ ، نَظِيفٌ ، مَهْدٌ ، كُتِبَ .

-5-

Түбір

مصدر

Іс -әрекеттің түбірін білдірген сөз «مَصْدَرٌ» деп аталады. Қазақ тілінде етістіктің түбірінің соңына «у» әріпі қосылып келеді. Мысалы: келу, ішу, жеу сияқты. Араб тілінде түбірді басқа бір есімдерден ажыратып тұратын арнайы бір белгіге ие емес.

Үш әріпті түбір (ثَلَاثِي مَجْرَدٌ) , қосымшасыз болған есімдер төмендегі өлшемдердің бірінде болады.

فَعْلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ
دَرَسَ	فَرَسَ	كَتَبَ	عَضَدَ	حَبَرَ	عَنَبَ	إِبْلَ	قَفَلَ	صَرَدَ	عُنُقَ

Үш әріпті (ثَلَاثِي مَزِيدٌ) қосымшалы сөздің өлшемдерімен келесі сабақта танысамыз. Ал төрт әріпті түбір(رُبَاعِي مَجْرَدٌ) , қосымшасыз төмендегі бес өлшемде болады.

فَعْلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ
جَعَفَرُ	زَبْرَجُ	بُرْنُ	دِرْهَمُ	قِمَطَرُ

Төрт әріпті (رُبَاعِي مَزِيدٌ) қосымшалы сөз өте көп өлшемде болады. Ал бес әріпті түбір(خُمَاسِي مَجْرَدٌ) қосымшасыз мына төрт өлшемде болады.

فَعْلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ
سَقَرَجَلُ	قِرْطَعْبُ	جَحْمَرِشُ	قَدْعَمِلُ

Бес әріпті (خُمَاسِي مَزِيدٌ) қосымшалы сөз тек төмендегі бес өлшемде болады.

فَعْلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ	فَعْلٌ
عَضْرَ فُوطُ	قِرْطَبُوسُ	خَنْدَرِيسُ	خَزْ عَيْلُ	قَبْعَشَرِي

§4. Төртінші сабақ

الدرس الرابع

Етістік

فعل

Етістік үш түрге бөлінеді: өткен шақ (مَاضِي), осы шақ (مُضَارِع), бұйрық рай (أَمْر)
Өткен шақ етістігі (فَعْلٌ مَاضِي) іс- әрекеттің айтылған уақыттан бұрын, яғни өткен шақта болғандығын білдіреді. Өткен шақ етістігінің іс-әрекеттерінің орындалуына қарай, жақ қосымшалары он төрт түрде түрленеді. «Жазды» етістігінің түрленуі.

Өткен шақ

ماضي

Көпше - جَمْع	Екілік - ثَنِيَّة	Бірлік - مُفْرَد	Тегі - جِنْس	жақтар
كَتَبُوا	كَتَبَا	كَتَبَ	مُدَّكَرٌ	غَائِبٌ
كَتَبْنَ	كَتَبَتَا	كَتَبَتْ	مُؤَنَّثٌ	
كَتَبْتُمْ	كَتَبْتُمَا	كَتَبْتِ	مُدَّكَرٌ	مُخَاطَبٌ
كَتَبْتُنَّ	كَتَبْتُمَا	كَتَبْتِ	مُؤَنَّثٌ	
كَتَبْنَا		كَتَبْتُ	مُدَّكَرٌ و مُؤَنَّثٌ	مُتَكَلِّمٌ

Қазақ тіліне аударғанда былай болады:

Үшінші жақ

غَائِبٌ

Әйел тегі (مُؤَنَّث)	Ер тегі (مُدَّكَر)
Ол жазды-كَتَبَتْ	Ол жазды-كَتَبَ
Екеуі жазды-كَتَبْتَا	Екеуі жазды-كَتَبَا
Олар жазды-كَتَبْنَ	Олар жазды-كَتَبُوا

Екінші жақ

مُخَاطَبٌ

Әйел тегі- (مُؤَنَّث)	Ер тегі- (مُدَّكَر)
Сен жаздың-كَتَبْتِ	Сен жаздың-كَتَبْتَ
Екеуің жаздыңдар-كَتَبْتُمَا	Екеуің жаздыңдар-كَتَبْتُمَا
Сендер жаздыңдар-كَتَبْتُنَّ	Сендер жаздыңдар-كَتَبْتُمْ

Бірінші жақ

مُتَكَلِّمٌ

Ер және әйел тегі (مُدَّكَرٌ و مُؤَنَّث)	
Мен жаздым-كَتَبْتُ	Біз жаздық-كَتَبْنَا

Осы шақ етістігі (فِعْلٌ مُضَارِعٌ) деп - іс- әрекеттің сөйлеп жатқан уақытта немесе келешекте орындалатындығын білдірген сөзді айтамыз. Осы шақ етістігінің іс-әрекеттерінің орындалуына қарай, жақ қосымшалары он төрт түрде түрленеді. «Жазып жатыр» етістігінің түрленуі.

Осы шақ

مضارع

көптік- جَمْع	екілік- ثَنِيَّة	бірлік- مُفْرَد	тек- جِنْس	жақтар
يَكْتُبُونَ	يَكْتُبَانِ	يَكْتُبُ	مُدَّكَرٌ	غَائِبٌ
يَكْتُبْنَ	تَكْتُبَانِ	تَكْتُبُ	مُؤَنَّثٌ	
تَكْتُبُونَ	تَكْتُبَانِ	تَكْتُبُ	مُدَّكَرٌ	مُخَاطَبٌ

تَكْتَبْنَ	تَكْتُبَانِ	تَكْتُبِينَ	مُؤَنَّتْ	
تَكْتُتْ		اَكْتُبْ	مُدَّكَرٌ و مُؤَنَّتْ	مُتَكَلِّمٌ

Қазақ тіліне аударғанда,былай болады:

Үшінші жақ

عَائِبٌ

Әйел тегі- (مُؤَنَّتْ)	Ер тегі- (مُدَّكَرٌ)
Ол жазып жатыр- تَكْتُبُ	Ол жазып жатыр- يَكْتُبُ
Екеуі жазып жатыр- تَكْتُبَانِ	Екеуі жазып жатыр- يَكْتُبَانِ
Олар жазып жатыр- يَكْتُبْنَ	Олар жазып жатыр- يَكْتُبُونَ

Екінші жақ

مُخَاطَبٌ

Әйел тегі- (مُؤَنَّتْ)	Ер тегі- (مُدَّكَرٌ)
Сен жазып жатырсың- تَكْتُبِينَ	Сен жазып жатырсың- تَكْتُبُ
Екеуің жазып жатырсыңдар- تَكْتُبَانِ	Екеуің жазып жатырсыңдар- تَكْتُبَانِ
Сендер жазып жатырсыңдар- تَكْتُبْنَ	Сендер жазып жатырсыңдар- تَكْتُبُونَ

Бірінші жақ

مُتَكَلِّمٌ

Ер және әйел тегі (مُدَّكَرٌ و مُؤَنَّتْ)	
Мен жазып жатырмын- اَكْتُبُ	Біз жазып жатырмыз- نَكْتُبُ

Бұйрық рай етістігі (فِعْلٌ أَمْرٌ) алты түрде түрленеді. «Жаз» етістігінің түрленуі.

-8-

Бұйрық рай

فِعْلٌ أَمْرٌ

көптік- جَمْعٌ	екілік- تَنْنِيَّةٌ	бірлік- مُفْرَدٌ	тек- النوع
اَكْتُبُوا	اَكْتُبَا	اَكْتُبْ	مُدَّكَرٌ
اَكْتُبْنَ	اَكْتُبَا	اَكْتُبِي	مُؤَنَّتْ

Қазақ тіліне былай деп аударылады:

Бұйрық рай

فِعْلٌ أَمْرٌ

Әйел тегі- (مُؤَنَّتْ)	Ер тегі- (مُدَّكَرٌ)
Сен жаз- اَكْتُبِي	Сен жаз - اَكْتُبْ
Екеуің жазыңдар- اَكْتُبَا	Екеуің жазыңдар- اَكْتُبَا
Сендер жазыңдар- اَكْتُبْنَ	Сендер жазыңдар- اَكْتُبُوا

Бұйрық рай етістігінің жасалу жолы.

1) Осы шақ етістігінің (فِعْلٌ مُضَارِعٌ) екінші жағының (مُخَاطَبٌ) алты сиғасынан алынады.

2) Етістіктің соңғы әріпіне қараймыз, егер сау болса (صَحِيحٌ) сукун етеміз, ал соңғы әріпі ауру болса (عَلَّةٌ) оны түсіреміз, яғни құрамында (ا و ي) әріптері болған сөз. Екілік және көптіктегі нундар түсіріледі .

3) Осы шақ әріптерін түсіреміз. Олар (ا , ن , ي , ت) әріптері. Егер одан кейінгі әріп әректті болса, бұйрық дайын болады. Ал егер сукунді болса, сукунды әріптен бастау мүмкін болмағандықтан, сөздің ع – дағы әрекетке қарай хамзалы алиф (ا) келтіреміз. Бұл ереже сөздің ع – ны даммалы болғанға арналған. Мысалы:

تَكْتَبُ	تَكْتَبَانِ	تَكْتَبُونَ	تَكْتَبِينَ	تَكْتَبْنَ
تَكْتُبْ	تَكْتُبَا	تَكْتُبُوا	تَكْتُبِي	تَكْتُبِي
كُتِبْ	كُتِبَا	كُتِبُوا	كُتِبِي	كُتِبِي
اَكْتُبْ	اَكْتُبَا	اَكْتُبُوا	اَكْتُبِي	اَكْتُبِي

Ал егер сөздің ع – ны фатхалы немесе касралы болса, алдына касралы хамзалы алиф (ا) келтіреміз. Мысалы:

تَضْرِبُ	تَضْرِبَانِ	تَضْرِبُونَ	تَضْرِبِينَ	تَضْرِبْنَ
تَضْرِبْ	تَضْرِبَا	تَضْرِبُوا	تَضْرِبِي	تَضْرِبِي
ضُرِبْ	ضُرِبَا	ضُرِبُوا	ضُرِبِي	ضُرِبِي
اَضْرِبْ	اَضْرِبَا	اَضْرِبُوا	اَضْرِبِي	اَضْرِبِي

-9-

Алғашқы және ортаңғы, соңғы әріптері ауру әріптерге аяқталған етістіктің бұйрық рай жасау жолы:

أَكُلْ	تَأْكُلْ - تَأْكُلِي	أَكُلْ	أَكُلْ - أَوْكُلْ	كُلْ
رَمِيْ	تَرْمِيْ	تَرْمِ	رَمْ	إِرمِ
قِيَامْ	تَقُومْ	تَقُومْ	تَقُمْ	قُمْ

7- жаттығу. Төмендегі етістіктерді бұйрық райға айналдырыңыз.

أَخَذَ , يَقُولُ , كُنَسَ , زَرَ عَ , قَضَى , يَذْهَبُ , سَأَلَ , قَتَلَ , يُحِبُّ , بَاعَ .

8-жаттығу. Төмендегі етістіктерді өткен шақ, осы шақ, бұрық райларға ажыратып , мағыналарын айтып беріңіз.

يَقْرَأُونَ , شَرِبْتُ , افْتَحَ , أَلْعَبَ , أَخْرَجُوا , تَكُنُسُ , تَزْرَعُونَ , ارْجِعْ , اجْلِسْ , عَلِمْتُمَا , تَضْحَكِينَ , سَكَنَّا , نَزَكَبُ , ادْخُلِي , نُطِيعَانِ , رَكُضْتُمْ , احْفَظُوا , اِرْمِ , أَقْفَلْتُ , تَقْطَعْنَ , صَلَّيْنِ , يَشْتَعِلْنَ , اسْبَحَا , أَنْظُرْنَ .

§5. Бесінші сабақ

الدرس الخامس

Салт және сабақты етістік

فعل لازم و متعد

Бір жағдайдың немесе іс-әректің орындалуында пайда болып, басқа нәрсеге әсер ете алмаса, іс-әрекет иесінің өзінде ғана көрініс берсе, салт етістік (فِعْلٌ لَّازِمٌ)

деп аталады. Мысалы: نَامَ الْوَلَدُ – бала ұйықтады сөйлеміндегі «ұйықтау» етістігі балада ғана пайда болып, басқаға әсерін тигізе алмайды.

Ал орындаушыдан пайда болып жатқан іс әрекеттің әсері басқа нәрседе көрініп , оған әсерін тигізе алса, сабақты етістік (فِعْلٌ مُتَعَدٌ) деп аталады. Мысалы:

قَطَعَ الْخَادِمُ الْحَبَرَ - қызыметші нанды кесті сөйлемінде «кесу» ісі қызыметшіден пайда болып, нанға әсерін тигізді. Ал енді, қызыметші нені кесті? деген сұрақ туады. "الْحَبَرَ" немесе "اللَّحْمَ" деген тиісті сөзді айтса екен деп күтіп қаламыз.

Сабақты немесе салт етістік екендігін мағынасына қарап ажыратамыз. Салт етістігінен кейін кім? немесе не? деген сұрақ туады. Ал сабақты етістігіне кімді? немесе нені? деген сұрақ қою арқылы білеміз.

9-жаттығу. Төмендегі сөздерді салт және сабақты етістіктерге ажыратыңыз.

كَتَبَ ، قَعَدَ ، فَهَمَ ، طَبَحَ ، نَامَ أَكَلَ ، وَجَدَ ، جَاءَ ، اسْتَيْقَظَ ، مَأْشَاءَ ، رَكَضَ ، بَرَى ، شَرِبَ ، حَفِظَ ، قَرَأَ ، ضَرَبَ ، أَخَذَ ، صَعَدَ ، جَرَى .

-10-

§6. Алтыншы сабақ.

الدرس السادس

Етістіктің құрылымы

بناء الأفعال

Етістіктер негізгі әріптеріне қосымша әріптердің қосылуы және қосылмауына байланысты төрт топқа бөлінеді.

қосымшасыз үш әріпті түбір сөз –
қосымшалы үш әріпті туынды сөз –
қосымшасыз төрт әріпті түбір сөз –
қосымшалы төрт әріпті туынды сөз –

ثَلَاثِي مُجَرَّدٌ : رَكِبَ ، فَهَمَ ، صَرَفَ
ثَلَاثِي مَزِيدٌ : ارْتَكَبَ ، اسْتَفْهَمَ ، انْصَرَفَ
رُبَاعِي مُجَرَّدٌ : دَخَرَ جَ ، طَمَأَنَّ
رُبَاعِي مَزِيدٌ : تَدَخَّرَ جَ ، اِطْمَأَنَّ

Үш әріпті түбір сөз

ثَلَاثِي مُجَرَّدٌ

Үш әріпті түбір сөз өткен шақ және осы шақта ع әріпінің әрекеттерінің әр түрлі болуына қарай алты бапқа бөлінеді.

Баптар	مَاضٍ	مُضَارِعٌ	أَمْرٌ	مَاضٍ	مُضَارِعٌ	أَمْرٌ
1	فَعَلَ	يَفْعُلُ	أَفْعُلْ	ضَرَبَ	يَضْرِبُ	إِضْرِبْ
2	فَعَلَ	يَفْعُلُ	أَفْعُلْ	نَصَرَ	يَنْصُرُ	انْصُرْ
3	فَعَلَ	يَفْعُلُ	أَفْعُلْ	مَنَعَ	يَمْنَعُ	إِمْنَعْ
4	فَعَلَ	يَفْعُلُ	أَفْعُلْ	سَمِعَ	يَسْمَعُ	اسْمَعْ
5	فَعَلَ	يَفْعُلُ	أَفْعُلْ	نَعِمَ	يَنْعِمُ	إِنْعِمْ
6	فَعَلَ	يَفْعُلُ	أَفْعُلْ	شَرَفَ	يَشْرَفُ	اشْرَفْ

Әуелгі үш баптың өткен шағында ع – ның әрекеті фатхалы болып, ал осы шағында ع- әрекеті біріншісінде касралы, екіншісінде даммалы, үшіншісінде фатхалы болып, бір – бірінен ажырап тұрады. Төртінші , бесінші баптарда өткен шағында ع - ның әрекеті касралы, ал осы шағында төртінші бап фатхалы, бесінші бап касралы болып, бір – бірінен ажырап тұрады. Ал алтыншы бапта өткен шағы да, осы шағы да даммалы болып, басқаларынан өзгеше болып тұрады.

Бұл алты бапты тез жаттап алу үшін , төмендегі бір шумақ өлеңді жаттап алу керек.

فَتْحَةٌ – كَسْرَةٌ ، فَتْحَةٌ – ضَمَّةٌ ، فَتَحَتَانِ .
كَسْرَةٌ – فَتْحَةٌ ، كَسْرَةٌ – كَسْرَةٌ ، ضَمَّتَانِ .

-11-

Сөздіктерде әр бір етістіктің қай баптан екендігін, яғни ع әріпінің әрекеті қандай екендігін көрсетіп өтеді.

10- жаттығу. Төмендегі етістіктердің қай баптан екендігін ажыратыңыз.

سَقَطَ ، سَأَلَ ، سَرَقَ ، مَدَحَ ، قُبِحَ ، زَمَنَ ، ضَحِكَ ، نَزَلَ

§7. Жетінші сабақ.

الدرس السابع

Үш әріпті және төрт әріпті туынды сөз

ثَلَاثِي وَرُبَاعِي مَزِيدٌ

Үш әріпті және төрт әріпті туынды етістіктерінен үш әріпті түбір етістіктерінің негізгі мағынасына жақын болған түбірлес етістіктерді жасаймыз. Қазақ тілінде “ұру,, сөзі түрленіп “ұрғызды,, , “ұрынды,, , “ұрысты,, етістіктері жасалғаны сияқты араб тілінде де үш, әріпті түбір етістіктеріне қосымша әріптер қосу арқылы , негізгі мағынаға жақын болған, түбірлес етістіктер жасалады. Мысалы: " سَمِعَ " - «естіді» етістігінен " أَسْمَعَ " – «естіртті» , " اِسْتَمَعَ " - «тыңдады», " تَسَامَعَ " - бір-бірін естіді , " تَسَمَّعَ " «естуге тырысты» сөздері жасалады. Осындай мақсатпен қосымша әріптерді қосып, үш әріпті туынды етістіктерін жасаймыз. Үш әріпті және төрт әріпті туынды етістіктерінің түбірі (مَصْدَرٌ) белгілі өлшемде келеді. Үш әріпті туынды етістік он екі баптан тұрады.

Үш әріпті туынды етістік

ثَلَاثِي مَزِيدٌ

Баптар	مَاضٍ	مُضَارِعٌ	أَمْرٌ	مَصْدَرٌ	مَاضٍ	مُضَارِعٌ	أَمْرٌ	مَصْدَرٌ
1	أَفْعَلٌ	يُفْعِلُ	أَفْعِلْ	إِفْعَالٌ	أَكْرَمَ	يُكْرِمُ	أَكْرِمْ	إِكْرَامٌ
2	فَعَلَ	يُفْعِلُ	فَعِلْ	تَفْعِيلٌ	صَرَفَ	يُصْرِفُ	صَرِّفْ	تَصْرِيفٌ
3	فَاعَلَ	يُفَاعِلُ	فَاعِلْ	مُفَاعَلَةٌ	ضَارَبَ	يُضَارِبُ	ضَارِبْ	مُضَارَبَةٌ
4	إِنْفَعَلَ	يَنْفَعِلُ	إِنْفَعِلْ	إِنْفِعَالٌ	اِنْكَسَرَ	يَنْكَسِرُ	اِنْكَسِرْ	اِنْكِسَارٌ
5	اِفْتَعَلَ	يَفْتَعِلُ	اِفْتَعِلْ	اِفْتِعَالٌ	اِكْتَسَبَ	يَكْتَسِبُ	اِكْتَسِبْ	اِكْتِسَابٌ
6	تَفَعَّلَ	يَتَفَعَّلُ	تَفَعَّلْ	تَفْعِلْ عَلٌ	تَمَدَّحَ	يَتَمَدَّحُ	تَمَدَّحْ	تَمْدِيحٌ
7	تَفَاعَلَ	يَتَفَاعَلُ	تَفَاعِلْ	تَفَاعُلٌ	تَعَارَفَ	يَتَعَارَفُ	تَعَارَفْ	تَعَارُفٌ
8	اِفْعَلَّ	يَفْعِلُّ	اِفْعَلْ	اِفْعِلَالٌ	اِحْمَرَ	يَحْمَرُ	اِحْمَرْ	اِحْمِرَارٌ
9	اِفْعَلَّ	يَفْعِلُّ	اِفْعَلْ	اِفْعِلَالٌ	اِحْمَارٌ	يَحْمَارُ	اِحْمَارْ	اِحْمِرَارٌ
10	اِسْتَفْعَلَ	يَسْتَفْعِلُ	اِسْتَفْعِلْ	اِسْتِفْعَالٌ	اِسْتَخْرَجَ	يَسْتَخْرِجُ	اِسْتَخْرِجْ	اِسْتِخْرَاجٌ

11	أَفْعُولَ	يَفْعُولُ	أَفْعُولٌ	أَفْعِيْعَالٌ	أَحْدَوْدَبَ	يَحْدَوْدِبُ	أَحْدَوْدِبُ	أَحْدِيْدَابٌ
12	أَفْعُولٌ	يَفْعُولُ	أَفْعُولٌ	أَفْعِيْعَالٌ	أَحْدَوْدَبَ	يَحْدَوْدِبُ	أَحْدَوْدِبُ	أَحْدِيْدَابٌ

-12-

Төрт әріпті түбір етістік رُبَاعِي مُجَرَّدٌ

Бір баптан тұрады:

Бап	مَاضٍ	مُضَارِعٌ	أَمْرٌ	مَصَدَرٌ	مَاضٍ	مُضَارِعٌ	أَمْرٌ	مَصَدَرٌ
1	فَعَلٌ	يَفْعَلُ	فَعَلْ	فَعْلَلٌ	دَخَرَ	يُدْخِرُ	دَخِرْ	دَخْرَجَةٌ

Төрт әріпті туынды етістік رُبَاعِي مَزِيدٌ

Үш баптан тұрады:

Бап	مَاضٍ	مُضَارِعٌ	أَمْرٌ	مَصَدَرٌ	مَاضٍ	مُضَارِعٌ	أَمْرٌ	مَصَدَرٌ
1	تَفَعَّلَ	يَتَفَعَّلُ	تَفَعَّلْ	تَفَعَّلَلٌ	تَدَخَّرَ	يَتَدَخَّرُ	تَدَخَّرْ	تَدَخَّرَجٌ
2	أَفْعِنَلَّ	يَفْعِنَلُّ	أَفْعِنَلْ	أَفْعِنَلَلَّ	أَبْرَنْشَقَ	يَبْرَنْشِقُ	أَبْرَنْشِقْ	أَبْرَنْشَقٌ
3	أَفْعَلَلَّ	يَفْعَلَلُّ	أَفْعَلَلْ	أَفْعَلَلَلَّ	أَقْشَعَرَ	يَقْشَعُرُ	أَقْشَعِرْ	أَقْشَعِرَارٌ

Бұл баптарды айтқанда түбірдегі өлшемімен айтамыз. Мысалы: "أَفْعَلْ" - қай баптан деп сұраса, "أَفْعَالٌ" - бабынан деп жауап береміз.

11- жаттығу. Төмендегі етістіктердің баптарын анықтаңыз.

اِكْتَسَبَ ، اِنْكَسَرَ ، اِجْتَمَعَ ، نَظَّفَ ، تَكَلَّمَ ، اسْتَيْقَظَ ، احْشَوْشَبَ ، اَبْيَضَ ، اسْطَوْطَبَ ، تَكَلَّفَ ، بَرَهَنَ ، تَجَاهَلَ ، تَرَقَّرَقَ ، اَخْرَجَ ، قَاتَلَ ، تَمَارَضَ ، اِحْضَرَ ، اِطْمَأَنَّ ، اِخْلَوْلَقَ ، اَوْصَلَ ، جَاهَلَ ، تَفَرَّغَ ، تَكَاتَرَ ، شَاتَمَ ، تَفَاوَتْ ، اِنْشَرَحَ ، اِنْقَطَعَ .

12-жаттығу. Төмендегі етістіктердің **مَاضِي** , **مُضَارِع** , **أَمْر** , **مَصَدَر** анықтаңыз.

يُرْتَّبُ ، جَاهَدُوا ، نَسْتَيْقُ ، اسْتَغْفَارُ ، يُقَدِّرُونَ ، أَفْسَدْتُمْ ، اِنْشَرَحْتُ ، مُجَاهَرَةً ، تَقَادَفَ ، اِنْطَلَقَ .

Қосымша сабақ

а) "اِفْتِعَالٌ" - бабындағы кейбір өзгерістер. Сөздің "ف" – сы орнында **ط , ظ , ض , ص** әріптердің бірі келіп, "اِفْتِعَالٌ" - бабына көшірілсе , бап белгісі болған "ت" - әріпі "ط"-ға ауыстырылады. Мысалы:

صَبَرَ ← اصْتَبَرَ ← اِصْطَبَرَ ، ضَرَبَ ← اِضْطَرَبَ ← اِضْطَرَبَ ، طَرَدَ ← اِطْرَدَ ← اِطْرَدَ ، ظَلَمَ ← اِظْلَمَ ← اِظْلَمَ

-13-

б) Сөздің "ف" - сы орнында **ز , ذ , د** әріптердің бірі келіп, "اِفْتِعَالٌ" - бабына көшірілсе ,бап белгісі болған "ت" - әріпі "د" -ға ауыстырылады. Мысалы:

دَرَأَ ← اِدْتَرَأَ ← اِدْرَأَ ، دَخَرَ ← اِدْتَخَرَ ← اِدْخَرَ ، زَجَرَ ← اِزْجَرَ ← اِدْجَرَ

з, д, д, ظ - әріпінің орнына " ت " - бабындағы " اِفْتَعَالٌ " Кейбір жағдайда әріптердің өзін қайталап айтса да болады. Мысалы:

ذَكَرَ ← اِذْكُرْ ، ظَلَمَ ← اِظْلَمْ ← اِظْطَلَمَ ، زَجَرَ ← اِزْجَرْ ← اِزْزَجَرْ ← اِزْجَرْ

г) " اِذْكُرْ " – сияқты сөздің " ف " - сы " ذ " болған сөздерде " د " -ға ауыстырып, айтса да болады. Мысалы:

ذَكَرَ ← اِذْكُرْ ← اِذْكَرْ ← اِذْكَرْ ← اِذْكَرْ

д) Сөздің " ف " - сы, яғни алғашқы әріпі " ي " , " و " әріптерімен басталса, " ت " -ға ауыстырып, баб белгісі болған " ت " - әріпіне қосарланады. Мысалы:

وَحَدَّ ← اِوْتَحَدَ ← اِتَّحَدَ ← اِتَّحَدَ ، يَسَرَ ← اِيسَرَ ← اِئْتَسَرَ ← اِئْتَسَرَ

Ескерту!

Кейбір етістіктер " اِفْتَعَالٌ " - бабына енгеннен кейін, өзгеріске ұшырап, жаңа бір сөзге айналады. Мысалы:

وَحَمَ ← اِوْتَحَمَ ← اِئْتَحَمَ ، وَهَمَ ← اِوْتَهَمَ ← اِئْتَهَمَ ، وَكَا ← اِوْتَكَا ← اِئْتَكَا ، وَكَاةٌ ← اِوْتَكَاةٌ ← اِئْتَكَاةٌ

وَكَلَّ ← اِوْتَكَلَّ ← اِئْتَكَلَّ ، وَكَلَّةٌ ← اِوْتَكَلَّةٌ ← اِئْتَكَلَّةٌ ، وَتَقَى ← اِوْتَقَى ← اِئْتَقَى ، وَتَقَوَى ← اِوْتَقَوَى ← اِئْتَقَوَى

13- жаттығу. Төмендегі етістіктерді " اِفْتَعَالٌ " - бабына салыңыз.

صَحَبَ ، زَرَدَ ، سَرَقَ ، شَعَلَ ، وَجَبَ ، دَرَعَ ، تَبَعَ ، طَلَعَ ، ضَجَعَ ، دَبَحَ ، ظَهَرَ يَنْسَى ، وَصَلَ ، تَقَمَّ ، زَقَمَ ، نَصَرَ ، وَفَّقَ ، صَلَحَ ، زَعَبَ ، دَخَلَ .

Арнайы сабақ

اِفْعَالٌ – бабы

Үш әріпті түбір етістіктерін бірнеше мақсатпен осы бапқа кіргіземіз.

1. а) Салт етістігі осы бапқа кірумен, сабақты етістікке айналады. Мысалы: " ذَهَبَ " - «кетті» боса, " اُذْهَبَ " - «кетірді» болады.

-14-

б) Негізінде бір толықтауышты (مَفْعُولٌ) талап етіп тұрған етістік " اِفْعَالٌ " - бабына кірумен, екі толықтауышты талап етеді. Мысалы: «Ахмед көйлекті киді» деген сөйлем " لَيْسَ أَحْمَدُ قَمِيصًا " бұл бапқа кірумен, «Ахмед Мұхаммедке көйлекті кигізді» болады. " اَلْبَيْسَ أَحْمَدًا مُحَمَّدًا قَمِيصًا »

в) Негізінде екі толықтауышты талап ететін етістіктер " اِفْعَالٌ " - бабына кірумен үш толықтауышты талап етеді. Мысалы: «Сағидты ғалым деп білдім» " عَلِمْتُ سَعِيدًا " деген сөйлем бұл бапқа кіріп, «Сағидты Ахмедке ғалым екендігін білдірдім» " اَعْلَمْتُ سَعِيدًا أَحْمَدًا عَلِيمًا " болады.

2. Етістіктен түсініліп жатқан уақытта іс-әрекет иесінің сол уақытта болғандығын түсіндіреді. Мысалы: " أَصْبَحَ الْمَرِيضُ " , «Жолаушы кешті батырды» " اَمْسَى الْمُسَافِرُ » .

3. Бір жерде кездесу, сондай-ақ бір қалаға баруды ниет қылу мағынасын береді. Мысалы: "أَعْرَقَ" – «Иракқа баруды ниет қылды». "أَعْرَقَ زَيْدٌ" – «Зайд Иракқа баруды ниет қылды», кетті болады.

4. Етістікте түсініліп жатқан сипатқа іс-әрекет иесінің ие болғандығын білдіреді. Мысалы: "أَطْفَلَتْ فَاطِمَةُ" – «Фатима балалы болды», "أَلْحَمَ زَيْدٌ" – «Зайд етті болды».

5. Айтушы кісінің айтылып жатқан кісі жайлы бір сипатты немесе бір жағдайды түсінгендігін білдіреді. Мысалы: "أَبْخَلْتُ مَحْمُودًا" – «Махмудты сараң деп білдім», "أَحْمَدْتُ كَرِيمًا" – «Кәрімді мақтауға лайық деп таптым».

6. Бір нәрсенің уақытына жеткендігін білдіреді. Мысалы: "أَحْصَدَ الزَّرْعُ" – «егінді жинайтын уақыт жетті».

7. Етістіктен түсініліп жатқан жағдайды немесе сипатты кетіргендігін аңғартады. Мысалы: "أَشْكَيْتُ صَالِحًا" – «Салихтың ауруын емдедім».

تَفْعِيلٌ - бабы

Бұл бапқа кірген етістіктердің түрленуі:

1. Салт (لَازِمٌ) етістігі бұл бапқа кірумен, сабақты (مُتَعَدٍّ) етістігіне айналады. Мысалы: "فَرَحَ" – «қуанды» болса, "فَرَّحَ" «қуандырды» болады.

2. Бір істің бірнеше мәрте қайталанғандығын білдіреді. Мысалы: "قَطَعَ" – «кесті» болса, "قَطَّعَ" – «көп кесті», қайта-қайта кесу мағынасын береді. "طُفْتُ" – «айналдым» болса, "طَوَّفْتُ" – «көп айналдым», "مَاتَ" – «өлді» болса, "مَوْتَتِ الْإِبِلُ" – «көп түйелер өлді», "غَلَقْتُ الْبَابَ" – «есікті құлыптадым», "غَلَقْتُ الْأَبْوَابَ" – «көп есіктерді құлыптадым» болады.

3. Етістіктен түсініліп жатқан сипаттың үкімін айтушының келесі бір кісіге беруі. Мысалы: "جَهَلْتُ ذَا وَجْهَيْنِ" – «екі жүздіге надан үкімін бердім», "كَفَرْتُ بُؤْدِيًا" – «буддистке кәпір үкімін бердім».

-15-

4. Етістіктен түсініліп жатқан сипатты жоқ қылғандығын білдіреді. Мысалы: "قَسَرْتُ الْقُودَ" – десек «ағаштың қабығын аршыдым» болады.

5. Етістіктен түсініліп жатқан сипатқа іс-әрекет иесінің ұқсап қалғандығын білдіреді. Мысалы: "قَوَسَ" – «садақ», ал егер "قَوَسَ الشَّيْخُ" десек, «шал еңкейді», садақтай болды деген мағынада.

6. Бұл бапқа кірумен, есім етістікке айналады. Мысалы: "خَيْمَةُ" – «шатыр» (палатка), ал егер "خَيْمَ الْقَوْمَ" – десек, «қауым шатыр құрды» болады.

7. Бір жаққа қарай ниет қылғандығы немесе бір тарапқа қарай кеткендігін білдіреді. Мысалы: "شَرَقَ" – «шығысқа қарай кетті», "عَرَبَ" – «батысқа қарай кетті», "كَوَفَ" – «Куфаға кетті» болады.

مُفَاعَلَةٌ - бабы

1. Етістіктен түсініліп жатқан мағынада іс-әрекет иесі мен етістік مَفْعُولٌ بِهِ – пен серіктесіп орындалғанын білдіреді. Мысалы: "ضَارَبَ سَعِيدٌ مَحْمُودًا" – «Сағид пен Махмуд бір-бірін ұрды», міне осы сөйлемде Сағидтың Махмудты ұрғандығымен бірге Махмудтың да Сағидты ұрғандығы білінеді. Салт етістіктерін өзара жарысу مُسَابَقَةٌ мағынасын жасау үшін مُفَاعَلَةٌ – бабына кіргіземіз. Мысалы: "كَاتَرْتُ زَيْدًا" «Зайдпен көбейтуде жарыстым» Жарысуда бір-бірінен басым түсу مُعَالَبَةٌ мағынасын білдіру үшін соңынан кімнің басым түскендігін білдіретін етістік қосамыз. Мысалы: "كَاتَرْتُ زَيْدًا فَكَثَرَتْهُ" «Зайдпен көбейтуде жарыстым да, одан басым түстім».

Ескерту !

Жоғарыдағы мысалда اسم مفعول қылынған нәрсенің көпшілікте мағлуб болған , яғни жеңілгендігі үшін , одан алынған اسم مفعول - مَكْنُور деген сөдің мағынасы көбейтілген емес керсінше азайтылған мағынасында болады.

2. Жоғарыдағы "فَعَلَ" - сияқты бір істі бірнеше мәрте қайталағандығын білдіреді. Мысалы: "ضَاعَفَ - ضَاعَفَ" - «Аллаһ оның сауабын мол етті».

3. Үш әріпті түбірдің (ثَلَاثِي مُجَرَّد) алғашқы үш бабындағы етістіктердің мағынасы бұл бапқа кірумен, еш өзгерместен сол мағынаны береді. Мысалы: "قَاتَلَ - قَاتَلَ" - «өлтірді», "سَافَرَ - سَافَرَ" - «сапарға шықты».

انْفَعَال - бабы

Үш әріпті түбірдегі (ثَلَاثِي مُجَرَّد) сабақты етістік бұл бапқа кірумен, салт етістікке айналады. Мысалы: "كَسَرَ" - «сындырды», "انْكَسَرَ" - «сынды» болады. Осы бапқа күштің көмегімен немесе бір аспаптың жәрдемімен ғана орындалатын етістіктер кіреді. Сондықтан да «білді» мағынасындағы "عَلِمَ" етістігінен «білінді», «мәлім болды» мағынасындағы "انْعَلِمَ" сияқты етістік жасауға болмайды. -16-

اِفْتِعَال - бабы

1. Үш әріпті түбір (ثَلَاثِي مُجَرَّد) - сабақты етістіктер бұл бапқа кірумен, салт етістікке айналады. Мысалы: "جَمَعَ" - «жинады», "اجْتَمَعَ" - «жиналды» болады.

2. Бұл бапқа есімнен етістік жасау үшін кіргізіледі. Мысалы: "حُبِرَ" - «нан», "اِحْتَبِرَ" - «нан пісірді» мағынасындағы етістік пайда болады.

3. Етістікке өте көп мән беріліп, күштің көмегімен орындалғандығын білдіреді. Мысалы: "كُسِبَ" - «кәсіп қылды», "اِكْتَسِبَ" - «тырысып жүріп кәсіп қылды».

تَفَعُّل - бабы

1. "تَفَعَّلَ" - бабындағы сабақты етістіктерді салт етістікке айналдыру үшін, "تَفَعَّلَ" - бабына кіргізіледі. Мысалы: "كُسِرَ" - «майдалап сындырды», "تَكَسَّرَ" - «майдалап сынды» болады. "تَفَعَّلَ" - бабындағы екі толықтауышты (مَفْعُولٌ بِهِ) талап ететін етістіктер осы бапқа өтумен, тек бір ғана толықтауышты талап ететін етістікке айналады. Мысалы: "عَلَّمْتُ التِّلْمِيذَ الْقِرَاءَةَ" - «оқушыға оқуды үйреттім», "تَعَلَّمَ التِّلْمِيذُ الْقِرَاءَةَ" - «оқушы оқуды үйренді».

2. Іс-әрекет иесінің қолынан келмейтін жұмысқа араласқандығын , не өзінде жоқ сипатты жасауға тырысқандығын түсіндіреді. Мысалы: "نُكِرَ" - «ұлық болуға тырысты», "تَشَجَّعَ" - «батыр болуға тырысты».

3. Етістіктен түсініліп жатқан жағдайдан өзін-өзі сақтағандығын білдіреді. Мысалы: "هُجِدَ" - «ұйықтау», "نَهَجَدَ" - «өзін ұйқыдан сақтады», "تَأَنَّمَ" - «өзін күнәдан сақтады» болды.

4. Бір жағдайдан басқа бір жағдайға түсіп қалу мағынасында келеді. Мысалы: "أَيِمَ" - «жесір», "تَأَيَّمَ" - «бір сәтте бай болып қалды».

5. Есімнен етістік жасау үшін осы бапқа кіргізіледі. Мысалы: "وَسَادَ" - «жастық», "تَوَسَّدَ" - «жастанды» мағынасындағы етістік пайда болады.

تَفَاعُل - бабы

1. Бір жұмысты көпшіліктің өзара келісіп орындағанын білдіреді. Мысалы: "تَصَالَحَ الْقَوْمُ" - «қауым өзара одақтасты».

2. مُفَاعَلَةٌ – бабындағы сабақты (مُتَعَدٍّ) етістіктерді салт етістігіне (لازم) айналдыру үшін. Мысалы: بَاعَدْتُ زَيْدًا - «Зайдты алыстаттым». تَبَاعَدَ زَيْدٌ - «Зайд алыстады».

3. Өзінде жоқ сипатты және жағдайды бар қылып көрсетеді. Мысалы: مَرَضَ - «ауырды». تَمَارَضَ - «өзін ауруға ұқсатты». تَجَاهَلَ - «өзін наданға ұқсатты».

-17-

إِفْعَالٌ - бабы

1. Бұл бапта етістік иесінің (فَاعِلٍ) бір сипатқа кіргендігін білдіреді. Мысалы: أَحْمَرَّ الْبُسْرُ - «іспеген құрма қызарды».

2. Етістіктен түсініліп жатқан сипатты күшейту үшін. Мысалы: سَوَدَ - «қараңғы болды». إِسْوَدَ اللَّيْلُ - «түн қап-қараңғы болды».

إِفْعِيلٌ - бабы

1. Бұл бапта да етістіктегі сипатты күшейтеді. Бұл бапта бір сипаттың артықша дәрежеде, бірте-бірте асықпай пайда болғандығын түсіндіреді. Мысалы: إِحْمَارٌ - «өте қып-қызыл болды». Көбінесе 8-9-шы баптарда түсті білдіретін етістіктер келеді.

إِسْتِفْعَالٌ - бабы

1. Қимыл іс-әрекеттің орындалуын талап қылып тұрғандығын түсіндіреді. Мысалы: نَطَقَ - «сөйледі». اسْتَنْطَقَ - «сөйлеуін талап етті». قَرَضَ - «қарыз». اسْتَقْرَضَ - «қарыз сұрады».

2. Толықтауыштың (مَفْعُولٌ) бір сипатқа ие екендігін ойлағандығы немесе бір сипатқа ие екендігін аңғартады. Мысалы: اسْتَعْظَمَ الْأَمْرَ - «өте ұлы жұмыс деп ойлады».

3. Іс-әрекет иесі فَاعِلٍ -ден түсініліп жатқан жағдайға кіргендігін білдіреді. Мысалы: اسْتَحْجَرَ الطَّيْنُ - «лай тасқа айналды».

4. Сабақты (مُتَعَدٍّ) етістіктері салт етістігіне (لازم) айналады. Мысалы: أَيْقَطَ - «оятты», اسْتَيْقَطَ - «оянды».

§8. Сегізінші сабақ

الدرس الثامن

Ырықсыз етістік

الفعل المجهول

Етістік кім тарапынан орындалғандығы белгілі болса, онда ол жоғарыдағы көрсетіп өткен өлшемдердің бірінде болады. Бұл өлшемдерде келген етістіктер негізгі (مَعْلُوم) етістіктер деп аталады. Негізгі етістіктердің иесі (فَاعِل) жанында айтылады. Мысалы: قَرَأَ مُحَمَّدٌ الدَّرْسَ - «Мұхаммад сабақты оқыды».

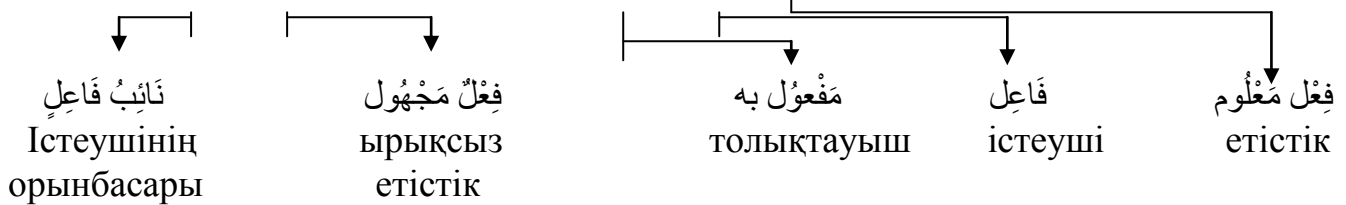
Ал егер іс-әрекеттің кім тарапынан орындалғандығы белгісіз болса немесе іс-әрекет иесін (فَاعِل) етістікпен бірге айту мүмкіндік болмаса, етістік ырықсыз (مَجْهُول) болып, басқа өлшемде келеді. Мысалы: «Рашид қаламды сындырды» дегенде «қаламды Рашидтың сындырғаны белгілі болады».

-18-

Ал егер қаламды кім сындырғанын білмесек, «қалам сындырылды» деп етістікті ырықсыз (مَجْهُول) етіп басқа өлшемде айтамыз. Іс-әрекет иесі (فَاعِل) айтылмаған

етістіктер ырықсыз (مَجْهُول) етістіктер деп айтылады. Ырықсыз етістіктерде іс-әрекет иесінің орнына оның орынбасары (نَائِبُ فَاعِلٍ) айтылады.

Мысалы: قَرَأَ زَيْدُ الدَّرْسَ - Зайд сабақты оқыды. قُرِئَ الدَّرْسُ - сабақ оқылды.

ثَلَاثِي مُجَرَّد

Өткен шақ етістігін (فِعْلٌ مَاضِي) ырықсыз(مَجْهُول) етістікке айналдыру жолы: алдымен етістіктің соңғы әріпін фатхалы ,ақырынан алдыңғы әріпті касралы қылып, одан алдыңғы әріпті даммалы етеміз. Мысалы: ضَرَبَ - ضَرَبَ ، قَطَعَ - قَطَعَ

Осы шақ етістігін (فِعْلٌ مُضَارِعٌ) ырықсыз (مَجْهُول) етістікке айналдыру жолы: алдымен етістіктің ақырынан алдыңғы әріпті фатхалы етіп, осы шақ (أَتَيْنَ) әріптері даммалы қылынып, сукундары өзгертусіз қалды. Мысалы: يَضْرِبُ - يَضْرِبُ ، يَقْطَعُ - يَقْطَعُ

1	فَعْلٌ - يُفَعِّلُ	سَرَقَ - يُسْرِقُ	4	فَعْلٌ - يُفَعِّلُ	سَمِعَ - يُسْمِعُ
2	فَعْلٌ - يُفَعِّلُ	فَتَحَ - يُفْتَحُ	5	فَعْلٌ - يُفَعِّلُ	وُتِّقَ - يُوتِّقُ
3	فَعْلٌ - يُفَعِّلُ	مُنِعَ - يُمْنَعُ	6	فَعْلٌ - يُفَعِّلُ	شَرَفَ - يُشْرِفُ

ثَلَاثِي مَزِيد

Өткен шақ етістігін (فِعْلٌ مَاضِي) ырықсыз(مَجْهُول) етістікке айналдыру жолы: алдымен етістіктің соңғы әріпін фатхалы ,ақырынан алдыңғы әріпін касралы қылып, қалған әріптері дамма болып, сукунді әріптері өзгерусіз қалады. Мысалы:

اِكْتَسَبَ ← اِكْتَسَبَ ، اِسْتَحْكَمَ ← اِسْتَحْكَمَ

Осы шақ етістігін (فِعْلٌ مُضَارِعٌ) ырықсыз (مَجْهُول) етістікке айналдыру жолы: алдымен етістіктің ақырынан алдыңғы әріпін фатхалы етіп, осы шақ (أَتَيْنَ) әріптерін даммалы қылып, қалған әріптердің әрекеті мен сукундары өзгерусіз қалады. Мысалы: يَكْتَسِبُ ← يَكْتَسِبُ ، يَسْتَحْكِمُ ← يَسْتَحْكِمُ

-19-

1	أَفْعَلٌ يُفَعِّلُ	أَكْرَمَ يُكْرِمُ	7	تَفْعُولٌ يُفَعِّلُ	تَضَوَّرَبَ يُضَضَّرِبُ
2	فَعْلٌ يُفَعِّلُ	صَرَفَ يُصْرِفُ	8	أَفْعَلٌ يُفَعِّلُ	أَحْمَرُ يُحْمَرُ
3	فَوَعْلٌ يُفَاعِلُ	ضَوَّرَبَ يُضَارِبُ	9	أَفْعُولٌ يُفَعِّلُ	أَحْمُورٌ يُحْمَرُ
4	أَنْفَعِلٌ يُنْفَعِلُ	أَنْصَرَفَ يُنْصَرَفُ	10	أَسْتَفْعِلُ يُسْتَفْعِلُ	أَسْتَخْرِجُ يُسْتَخْرَجُ
5	أَفْتَعِلُ يُفْتَعِلُ	أَكْتَسَبَ يُكْتَسَبُ	11	أَفْعُولٌ يُفَعِّلُ	أَخْدَوْدَبَ يُخْدَوْدَبُ
6	تَفْعَلٌ يُفَعِّلُ	تَصْرَفَ يُنْصَرَفُ	12	أَفْعُولٌ يُفَعِّلُ	جَلَوَّرَ يُجْلَوَّرُ

رُبَاعِي مُجَرَّد

1	فَعْلٌ يُفَعِّلُ	دُحِرَجَ يُدْحَرَجُ
---	------------------	---------------------

رُبَاعِي مَزِيد

تُدَحْرَجُ يُدَحْرَجُ	تُفَعِّلُ يُفَعِّلُ	1
أَبْرُنْشِقُ يَبْرُنْشِقُ	أَفْعَلِّلُ يُفْعَلِّلُ	2
أَقْشَعِرُ يُقْشَعِرُ	أَفْعَلِّلُ يُفْعَلِّلُ	3

14-жаттығу. Төмендегі етістіктерді ырықсыз етістік етіп, он төрт сифадада түрлеп беріңіз.

رَفَعَ ← رَفْعٌ ، أَلْصَقَ ← إِلْصَاقٌ ، نَظَّفَ ← تَنْظِيفٌ ، اسْتَخْرَجَ ← اسْتِخْرَاجٌ

15-жаттығу. Төмендегі етістіктердің негізгі (مَعْلُومٌ), ырықсыз (مَجْهُولٌ) екенін ажыратып, баптарын анықтаңыз.

أَخْرَجَ ، كَرَّمَ ، يُبْعَدُ ، يُفَرِّجُ ، يَنْقُلُ ، يُنْقَدُ ، انْكَتَمَ ، تَكَلَّمْتُ ، قُوتِلَ ، يُشَاتَمُ ، كُيِّبُوا ، تُجُوصِلُ ، تَنْصَرُ ، قُصِدَ ، قُوبِلْنَا ، اسْوَدَّ ، زُلْزِلَتْ ، نُودِيَ ، ارْتُكِبَ ، يُسْتَخْرَجُ ، يَرْتَقِبُ ، يَخْضَرُ ، يَضْمَحِلُّ .

§ 9. Тоғызыншы сабақ

الدرس التاسع

Есім және етістіктің түрлері

أنواع الفعل و الاسم

Есім және етістік негізгі әріптерінің құрамына қарай үш түрлі болады.

1. Бүтін сөздер (صَحِيح)
2. Бір түрдегі екі әріптен құралған сөздер (مُضَاعَف)
3. Сынық сөздер (مُعْتَل)

Есім және етістік өлшемге (وَزْنٌ) өзгеріссіз түсу үшін, негізгі әріптерінің құрамында ауру (حُرُوفٌ عِلَّةٌ) ылат әріптері, сондай-ақ негізгі әріптерінің екеуі бір түрде болмау керек. -20-

Мәд әріптерінен болған (و ، أ ، ي) әріптерін сарф пәнінде (حُرُوفٌ عِلَّةٌ) ылат әріптері деп аталады.

صَحِيح

1.Бүтін сөздер

Негізгі әріптері ауру немесе екі әріпі бір түрдегі әріптерден болмаса, онда ол - бүтін (صَحِيحٌ) деп аталады.

Негізгі әріптерінің құрамында хамза(ء) келмесе, «Сау» (سَالِمٌ) деп аталады. Мысалы: جَبْرٌ ، كَتَبَ

Ал негізгі әріптерінің бірі хамза(ء) болған сөздер- «хамзалы» (مَهْمُوزٌ) деп аталады. Егер хамза сөздің -ف- сы орнында келсе, مَهْمُوزُ الْفَاء- ны орнында келсе , -ل- мы орнында келсе, مَهْمُوزُ اللَّام- деп аталады. Мысалы:

أَكَلَ ← أَكْلٌ ، رَأَسَ ← رَأْسٌ ، دَرَأَ ← دَرَأٌ ،
فَعَلَ ← فَعْلٌ ، فَعِلَ ← فَعْلٌ ، فَعُلَ ← فَعْلٌ

مُضَاعَف

2.Екі әріпі бір түрде болған сөздер

Негізгі әріптерінің екеуі бір түрде болған сөздерді атайды. Үштік қосымшасыз (ثَلَاثِي مُجَرَّدٌ) сөздерде ع мен ل орнындағы әріп бір түрден болып келеді. Мысалы: مَدَّ → مَدَدَ ← فَعَلَ ، مَدَدُ ← فَعَلٌ

Ал төрттік (رُبَاعِي) сөздерде ф -мен бірінші ل бір түрде, ع - мен екінші ل бір түрде болып келеді. Мысалы: زَلَزَلَهُ ← زَلَزَلَ ← تَزَلَزَلَ ، فَعَّلَهُ ← فَعَّلَ ← تَفَعَّلَ

مُعْتَلٌّ

3.Сынық сөздер

Негізгі әріптерінде ауру әріптердің бірі болған сөз (مُعْتَلٌّ) -сынық сөздер деп аталады.

Егер сөздің ф-сы ауру әріп болса —«сауға ұқсас» (مِثَالٌ) деп аталады. Мысалы:

وَعَدُ ← وَعَدَ ، يُسِرُّ ← يَسَرَّ ،
فَعَلُ ← فَعَلَ ، فُعِلَ ← فَعِلَ

Егер сөздің ع-ны ауру әріп болса —«Қуыс» (أَجُوفٌ) деп аталады. Мысалы: بَيَّعَ → بَيْعٌ негізінде ← بَاعَ ، قَوْلُ → قَوْلٌ негізінде ← قَالَ .

Егер сөздің л-мі ауру әріп болса — «Қысқа» (نَاقِصٌ) деп аталады. Мысалы: فَعَلَ → فَعْلٌ негізінде ← فَعِلَ ، رَمَى → رَمًى негізінде ← رَمَى .

Егер сөздің ع мен л-мі ауру әріп болса —«Жабысқан» (أَلْفِيفٌ) деп аталады. Мысалы: هَوًى → هَوًى негізінде ← هَوًى .

-21-

Егер сөздің ф-і мен л-мі ауру әріп болса , «Оралған» (مُتَلَوًى) деп аталады. Мысалы:

وَجَى → وَجًى негізінде ← وَجًى

Кейбір сөздер осы түрлердің бірнешесіне жатуы мүмкін. Мысалы: وَدَّ → وَدَدَ бұл сөздің ф- сы ауру әріп болғандығына қарап, «сауға ұқсас»(مِثَالٌ) деп айтылса, ع мен л -мі бір түрде болғандығына қарап, مُضَاعَفٌ деп аталады.

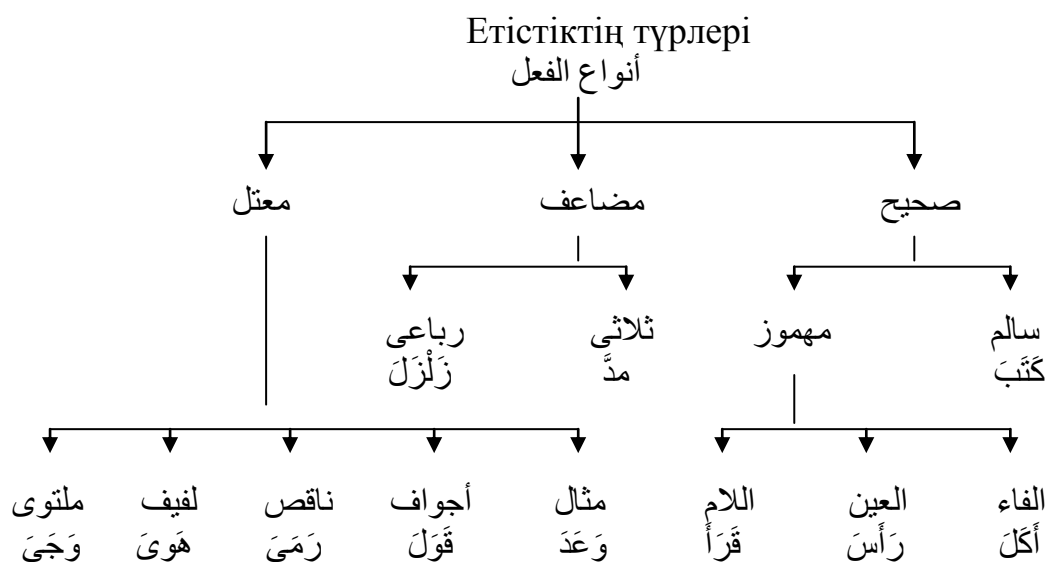
Тура осыған ұқсас رَأَى – етістігі бір әріпі хамзалы болғандықтан, مَهْمُوزُ الْعَيْنِ деп, соңғы әріпі ауру әріп болғандығына қарап, نَاقِصٌ деп аталады. أَبًى - етістігі бір әріпі хамзалы болғандықтан, مَهْمُوزُ الْفَاءِ деп, соңғы әріпі ауру әріп болғандықтан, نَاقِصٌ деп аталады. يَسَّسَ - етістігі бір әріпі хамзалы болғандықтан, مَهْمُوزُ الْعَيْنِ деп, алғашқы әріпіне қарап مِثَالٌ деп аталады.

Ескерту!

Құрамындағы негізгі әріптерге қосылған қосымша әріптеріне қарап, жоғарыдағы түрлерге жатқызуға болмайды.Негізгі әріптеріне қосылып келген, қосымша әріптеріне қарамай, олар «бүтін» صَحِيح деп аталады. Мысалы: كَاتِبٌ ، مَكْتُوبٌ ، كَثِيبٌ

16-жаттығу. Төмендегі сөздерді құрамына қарай ажыратыңыз.

وَضَعَ ، يَقْرَأُ ، أَخَذَ ، دُعِيَ ، وَثَبَ ، وَقَى ، فَنَى ، سُرِرْتُ ، قَتَلَ ، قَامَ ، رَأَيْتُ ، يُنْهِنُهُ ، نَامَ ، رُوِيَ ، يَقْوَى ، يَسِرَ ،
مَرَرْتُ ، تَسَلَّسَلَ ، مَشَيْتُ ، لَامَ ، وَرِنَا ، سَبَى ، كَثِيبٌ ، طَالَ ، قَلَصَ ، عَمِيَ ، حَوْلَ ، جَاءَ

-22-

§10. Оныншы сабақ

الدرس العاشر

Осы шақ етістігінің үш жағдайы

أحوال الفعل المضارع

Осы шақ етістігі есімдер сияқты, соңғы әріптерінің әрекеттері өзгеріп тұрады. Өзгеруіне байланысты үш жағдайы бар:

1. رَفْع – раф
2. نَصْب – насыб
3. جَزْم – жазым

Осы шақ етістігінің он төрт сиғасы

يَكْتُبُ	تَكْتُبُ	تَكْتُبُ	تَكْتُبُ	أَكْتُبُ
يَكْتُبَانِ	تَكْتُبَانِ	تَكْتُبَانِ	تَكْتُبَانِ	
يَكْتُبُونَ	تَكْتُبُونَ	تَكْتُبُونَ	يَكْتُبْنَ	تَكْتُبْنَ

1. Раф жағдайы (رَفْع)

Осы шақ етістіктері жақ қосымшаларысыз бес сиғада да сөздің ل – мі ауру әріп болмаса раф(رفع) жағдайы даммаменен белгіленеді. Олар:

يَكْتُبُ	تَكْتُبُ	تَكْتُبُ	تَكْتُبُ	أَكْتُبُ
----------	----------	----------	----------	----------

Екіліктерде (تَنْثِيَة) және ер тегінің көпше түрінде (جَمْع مَزَكَّر) және (مُخَاطَب) әйел тегінің жекеше түрінде раф(رفع) белгісі дамма орнына إعراب النون деп аталатын нун тұрады. Олар:

يَكْتُبَانِ	يَكْتُبُونَ	تَكْتُبَانِ	تَكْتُبُونَ	تَكْتُبْنَ	تَكْتُبْنَ	تَكْتُبَانِ
-------------	-------------	-------------	-------------	------------	------------	-------------

Осы шақтағы екі көпше түрдегі әйел тегі ешқашан өзгермейді (مَبْنِي)

Ескерту!

Соңғы әріпі ауру болған етістіктерде ауру әріпін даммамен айту ауыр болғандықтан, раф(رفع) белгісі даммань бар деп есептеп, даммань жазылуы шарт етілсе де, сукунмен айтыла береді. Мысалы:

يَزْمِي	يَزْمِي	يَفْعُلُ
يَدْعُو	يَدْعُو	يَفْعُلُ
يَخْشَى	يَخْشَى	يَفْعُلُ
يَزْمِي	يَزْمِي	يَفْعُلُ

-23-

Осы шақ етістігінің алдынан صَبَّ және جَزَمَ ететін әріптер келмесе, міндетті түрде раф (رَفْعُ) жағдайында болады. Егер болымсыздық белгісін білдірген لا және ما әріптері келмесе, осы шақ етістігінің алдынан келсе де, раф (رَفْعُ) жағдайында қала береді. Осы шақтың бұл түрін فِعْلٌ نَفْيٌ немесе مُضَارِعٌ مَنْفِيٌّ деп атайды.

مضارع منفي – дің түрленуі

لَا أَكْتُبُ	لَا تَكْتُبِينَ	لَا تَكْتُبُ	لَا تَكْتُبُ	لَا يَكْتُبُ
	لَا تَكْتُبَانِ	لَا تَكْتُبَانِ	لَا تَكْتُبَانِ	لَا يَكْتُبَانِ
لَا تَكْتُبُ	لَا تَكْتُبْنَ	لَا تَكْتُبُونَ	لَا يَكْتُبْنَ	لَا يَكْتُبُونَ

2. Насыб жағдайы(نصب)

Етістіктің мағынасын түбірге (مَصْدَرٌ) айналдырушы أَنْ әріпінен кейін және болымсыздық белгісін білдірген لَنْ кейін келген осы шақ етістігі насыб(نصب) жағдайында болады. (насыб деп - сөздің соңғы әріпінің әрекеті фатхалы (نصب) болуын айтады). Жақ қосымшаларысыз бес сифада да насыбтың белгісі фатха болады. Олар:

لَنْ يَكْتُبَ	لَنْ تَكْتُبَ	لَنْ تَكْتُبَ	لَنْ تَكْتُبَ	لَنْ يَكْتُبَ
---------------	---------------	---------------	---------------	---------------

Ауру әріптерінен болған وَ және ى әріптерін фатхамен айту тілге ауыр болмағандықтан, сау әріптер сияқты бес сифадада фатхалы насыб (نصب) болады. Мысалы:

لَنْ يَزْمِيَ	لَنْ تَزْمِيَ	لَنْ تَزْمِيَ	لَنْ تَزْمِيَ	لَنْ يَزْمِيَ
لَنْ يَدْعُو	لَنْ تَدْعُو	لَنْ تَدْعُو	لَنْ تَدْعُو	لَنْ يَدْعُو

Соңғы әріпіне алиф (ا) қосылған ,яғни қысқа алиф (نصب) болған етістіктерде насыбтың белгісі фатха ойда (تَقْدِير) сақталады. Мысалы:

لَنْ يَخْشَى	لَنْ يَخْشَى	يَخْشَى	يَخْشَى
--------------	--------------	---------	---------

Ескерту!

Ер тегінің көпше түрі (جَمْعٌ) мен екіліктер (ثَنِيَّةٌ) және әйел тегінің (مُخَاطَبٌ) жекеше түрінде раф (رَفْعُ) белгісі болған اِغْرَابُ النُّون түсірілумен, етістік насыб жағдайына айналады. Мысалы:

-24-

أَنْ يَكْتُبَا	أَنْ يَكْتُبُوا	أَنْ تَكْتُبَا	أَنْ تَكْتُبُوا	أَنْ تَكْتُبَا	أَنْ تَكْتُبَا
----------------	-----------------	----------------	-----------------	----------------	----------------

لَنْ әріпімен болымсыз (نَفْي) болған осы шақ етістігінің мағынасы келешекте мүлдем болмайтын етіп қайтаруды білдіреді. Мысалы: *Еш жазбайды.*

لَنْ يَكْتُبَ	لَنْ تَكْتُبَ	لَنْ تَكْتُبَ	لَنْ تَكْتُبَ	لَنْ تَكْتُبَ
---------------	---------------	---------------	---------------	---------------

لَا يَكْتُبُ – Жазбайды, жазып қалуы мүмкін.

3. Жазым жағдайы (جَزْم)

Өткен шақ болымсыздық белгісін білдірген لَمْ әріпінен кейін және шарт белгісін білдірген لَنْ әріптерінен кейін келген осы шақ етістігі жазым (جَزْم) болады.

Сөздің ل – мі ауру әріп болмаса, осы шақ етістігі жақ қосымшаларысыз бес сифадада жазым белгісі сукун (ْ) болады. Мысалы:

لَمْ يَقْرَأْ	لَمْ تَقْرَأْ	لَمْ تَقْرَأْ	لَمْ تَقْرَأْ	لَمْ تَقْرَأْ
لَمْ يَكْتُبْ	لَمْ تَكْتُبْ	لَمْ تَكْتُبْ	لَمْ تَكْتُبْ	لَمْ تَكْتُبْ

Егер сөздің ل-мі ауру әріп болса, осы шақ етістігінің жазым белгісі ل орнында тұрған ауру әріп алынып тасталады. Мысалы:

يَرْمِي	يَرْمِي	يَرْمِي	يَرْمِي	يَرْمِي	يَرْمِي
يَخْشَى	يَخْشَى	يَخْشَى	يَخْشَى	يَخْشَى	يَخْشَى

Ескерту!

Ер тегінің көпше түрі (جَمْع) мен екіліктер (ثَنِيَّة) және әйел тегінің (مُخَاطَب) жекеше түрінде раф (رَفْع) белгісі болған اِعْرَابُ النُّون түсірілумен, етістік жазым жағдайына айналады. Мысалы:

لَمْ يَكْتُبَا	لَمْ يَكْتُبُوا	لَمْ تَكْتُبَا	لَمْ تَكْتُبُوا	لَمْ تَكْتُبَا	لَمْ تَكْتُبُوا
----------------	-----------------	----------------	-----------------	----------------	-----------------

Осы шақ сифасында жазылып, өткен шақ болымсыз мағынасын беретін етістікті «жахд етістігі» (فَعْلُ جَدِّ) деп аталады.

–етістігінің түрленуі فعل جَدِّ

لَمْ يَكْتُبْ	لَمْ تَكْتُبْ	لَمْ تَكْتُبْ	لَمْ تَكْتُبْ	لَمْ تَكْتُبْ
لَمْ يَكْتُبَا	لَمْ تَكْتُبَا	لَمْ تَكْتُبَا	لَمْ تَكْتُبَا	لَمْ تَكْتُبَا
لَمْ يَكْتُبُوا	لَمْ تَكْتُبُوا	لَمْ تَكْتُبُوا	لَمْ تَكْتُبُوا	لَمْ تَكْتُبُوا

-25-

Ескерту!

Әйел тегінің көпше түрлері يَفْعُلْنَ мен تَفْعُلْنَ сифаларындағы фатхалы нун (ن) жақ белгісі ретінде, есім дамир болғандықтан, үш жағдайда өзгермейді.

لَمْ يَدْخُلْنَ	لَمْ يَدْخُلْنَ	لَمْ يَدْخُلْنَ
-----------------	-----------------	-----------------

17-жаттығу. Төмендегі етістіктердің қай жағдайда тұрғанын анықтаңыз.

يَسْقُطُ ، يَفُكُ ، لَا يَجْنَهُدُ ، يَبْكِي ، لَا تَبْكُ ، لَمْ يَدْخُلْ ، لَنْ يَضُرَّ ، يَنَامُ ، إِنَّ تَبْرَ ، لَا يَنْظُرَانِ ، لَا تَنْظُرُوا ، أَنْ يُمْضِيَ ، لَا تَرْضَى ، لَنْ يَرْضَى ، إِنَّ أَنْو ، تَفْرَحُونَ ، لَا تَحْزَنُوا ، يُنْقَى ، لَنْ يَخْرُجُوا ، لَا يَبْقَى ، تَخِيطِينَ ، أَنْ يَشْتَرِيَ .

Қортынды.

Рафтың белгісі үшеу: 1) дамма (ُ-), бес сиғада - يَكْتُبُ

2) ойдағы дамма (تَقْدِير), сукун көрнісіндегі - يَدْعُو

3) تَكْتُبَان - жеті сиғада إعراب النون

Насыбтың белгісі үшеу : 1) фатха (َ-), бес сиғада - يَكْتُبُ

2) ойдағы фатха (تَقْدِير), соңы алиф болған етістіктерде
أَنْ يَخْشَى -

3) أَنْ تَكْتُبَا - алынып тасталынады, жеті сиғада إعراب النون

Жазымның белгісі үшеу: 1) сукун (ْ-), бес сиғада - لَمْ يَكْتُبْ

2) ауру әріпінің алынып тасталуы, لَمْ يَرَمْ соңы ауру
болған етістіктерде.

3) لَمْ يَكْتُبَا - алынып тасталады, жеті сиғада إعراب النون

§11. Он бірінші сабақ

الدرس الحادي عشر

Жеті етістік

Сарф пәнінде етістікті жеті түрге бөліп көрсеткен.

1. Өткен шақ (فِعْلٌ مَاضٍ), жазды - كَتَبَ

2. Осы шақ (فِعْلٌ مُضَارِعٌ), жазып жатыр - يَكْتُبُ

3. Болымсыз етістік (فِعْلٌ نَهْيٌ), жазбайды - لَا يَكْتُبُ

4. لَنْ يَكْتُبَ - еш жазбайды (مُضَارِعٌ مَنْفِيٌّ), мен болған болымсыздық

5. لَمْ يَكْتُبْ - жазбады (فِعْلٌ جَدُّ), мен болған болымсыздық

6. Ақтұб - жаз (فِعْلٌ أَمْرٌ), Ләмсіз әмір (فِعْلٌ أَمْرٌ) Бұйрық рай

б) Ләмді әмір (فِعْلٌ أَمْرٌ بِالْأَم), жазсын - لِيَكْتُبْ

7. Тыйым (فِعْلٌ نَهْيٌ) болымсыздығы, жазба - لَا تَكْتُبْ

-26-

Өткен шақ негізгі етістігінің түрленуі

فعل ماضٍ معلوم

(жазды)

كَتَبْتُ	كَتَبْتَ	كَتَبْتِ	كَتَبْتُمَا	كَتَبْتُمْ
كَتَبْنَا	كَتَبْتُمَا	كَتَبْتُمْ	كَتَبْتُمْ	كَتَبْتُمْ
كَتَبْنَا	كَتَبْتُمْ	كَتَبْتُمْ	كَتَبْتُمْ	كَتَبْتُمْ

Өткен шақ ырықсыз етістігінің түрленуі

فعل ماضٍ مجهول

(жазылды)

كَتِبْتُ	كَتِبْتَ	كَتِبْتِ	كَتِبْتُمَا	كَتِبْتُمْ
كَتَبْنَا	كَتِبْتُمَا	كَتِبْتُمْ	كَتِبْتُمْ	كَتِبْتُمْ
كَتَبْنَا	كَتِبْتُمْ	كَتِبْتُمْ	كَتِبْتُمْ	كَتِبْتُمْ

Осы шақ негізгі етістігінің түрленуі

فعل مضارع معلوم

(жазып жатыр)

يَكْتُبُ	تَكْتُبُ	تَكْتُبُ	تَكْتُبِينَ	اَكْتُبُ
يَكْتُبَانِ	تَكْتُبَانِ	تَكْتُبَانِ	تَكْتُبَانِ	
يَكْتُبُونَ	يَكْتُبْنَ	تَكْتُبُونَ	تَكْتُبْنَ	تَكْتُبُ

Осы шақ ырықсыз етістігінің түрленуі

فعل مضارع مجهول

(жазылып жатыр)

يَكْتُبُ	تَكْتُبُ	تَكْتُبُ	تَكْتُبِينَ	اَكْتُبُ
يَكْتُبَانِ	تَكْتُبَانِ	تَكْتُبَانِ	تَكْتُبَانِ	
يَكْتُبُونَ	يَكْتُبْنَ	تَكْتُبُونَ	تَكْتُبْنَ	تَكْتُبُ

Болымсыз негізгі етістігінің түрленуі

فعل نفي معلوم

(жазбайды)

لَا يَكْتُبُ	لَا تَكْتُبُ	لَا تَكْتُبُ	لَا تَكْتُبِينَ	لَا أَكْتُبُ
لَا يَكْتُبَانِ	لَا تَكْتُبَانِ	لَا تَكْتُبَانِ	لَا تَكْتُبَانِ	
لَا يَكْتُبُونَ	لَا يَكْتُبْنَ	لَا تَكْتُبُونَ	لَا تَكْتُبْنَ	لَا تَكْتُبُ

-27-

Болымсыз ырықсыз етістігінің түрленуі

فعل نفي مجهول

(жазылмайды)

لَا يَكْتُبُ	لَا تَكْتُبُ	لَا تَكْتُبُ	لَا تَكْتُبِينَ	لَا أَكْتُبُ
لَا يَكْتُبَانِ	لَا تَكْتُبَانِ	لَا تَكْتُبَانِ	لَا تَكْتُبَانِ	
لَا يَكْتُبُونَ	لَا يَكْتُبْنَ	لَا تَكْتُبُونَ	لَا تَكْتُبْنَ	لَا تَكْتُبُ

لَنْ—осы шақ болымсыз негізгі етістігінің түрленуі

فعل مضارع منفي معلوم

(еш жазбайды)

لَنْ يَكْتُبُ	لَنْ تَكْتُبُ	لَنْ تَكْتُبُ	لَنْ تَكْتُبِينَ	لَنْ أَكْتُبُ
لَنْ يَكْتُبَا	لَنْ تَكْتُبَا	لَنْ تَكْتُبَا	لَنْ تَكْتُبَا	
لَنْ يَكْتُبُوا	لَنْ يَكْتُبْنَ	لَنْ تَكْتُبُوا	لَنْ تَكْتُبْنَ	لَنْ تَكْتُبُ

لَنْ—осы шақ болымсыз ырықсыз етістігінің түрленуі

فعل مضارع منفي مجهول

(еш жазылмайды)

لَنْ يَكْتُبُ	لَنْ تَكْتُبُ	لَنْ تَكْتُبُ	لَنْ تَكْتُبِينَ	لَنْ أَكْتُبُ
لَنْ يَكْتُبَا	لَنْ تَكْتُبَا	لَنْ تَكْتُبَا	لَنْ تَكْتُبَا	
لَنْ يَكْتُبُوا	لَنْ يَكْتُبْنَ	لَنْ تَكْتُبُوا	لَنْ تَكْتُبْنَ	لَنْ تَكْتُبُ

لَمْ—осы шақ болымсыз негізгі етістігінің түрленуі

فعل مضارع جحد معلوم

(жазбады)

لَمْ يَكْتُبْ	لَمْ تَكْتُبْ	لَمْ تَكْتُبِي	لَمْ أَكْتُبْ
لَمْ يَكْتُبَا	لَمْ تَكْتُبَا	لَمْ تَكْتُبَا	لَمْ أَكْتُبَا
لَمْ يَكْتُبُوا	لَمْ تَكْتُبُوا	لَمْ تَكْتُبْنَ	لَمْ أَكْتُبْ

осы шақ болымсыз ырықсыз етістігінің түрленуі

فعل مضارع جحد مجهول

(жазылмады)

لَمْ يَكْتُبْ	لَمْ تَكْتُبْ	لَمْ تَكْتُبِي	لَمْ أَكْتُبْ
لَمْ يَكْتُبَا	لَمْ تَكْتُبَا	لَمْ تَكْتُبَا	لَمْ أَكْتُبَا
لَمْ يَكْتُبُوا	لَمْ تَكْتُبُوا	لَمْ تَكْتُبْنَ	لَمْ أَكْتُبْ

-28-

Бұйрық рай негізгі етістігінің түрленуі

فعل أمر معلوم

(жаз, жазсын)

لِيَكْتُبْ	لِتَكْتُبْ	اَكْتُبِي	لَا كُتُبْ
لِيَكْتُبَا	لِتَكْتُبَا	اَكْتُبَا	
لِيَكْتُبُوا	لِيَكْتُبْنَ	اَكْتُبُوا	لَتَكْتُبْ

Бұйрық рай ырықсыз етістігінің түрленуі

فعل أمر مجهول

(жазыл, жазылсын)

لِيَكْتُبْ	لِتَكْتُبْ	لَتَكْتُبِي	لَا كُتُبْ
لِيَكْتُبَا	لِتَكْتُبَا	لَتَكْتُبَا	
لِيَكْتُبُوا	لِيَكْتُبْنَ	لَتَكْتُبُوا	لَتَكْتُبْ

Тыйым негізгі болымсыз етістігінің түрленуі

فعل نهى معلوم

(жазба, жазбасын)

لَا يَكْتُبْ	لَا تَكْتُبْ	لَا تَكْتُبِي	لَا أَكْتُبْ
لَا يَكْتُبَا	لَا تَكْتُبَا	لَا تَكْتُبَا	
لَا يَكْتُبُوا	لَا يَكْتُبْنَ	لَا تَكْتُبُوا	لَا نَكْتُبْ

Тыйым ырықсыз болымсыз етістігінің түрленуі

فعل نهى مجهول

(жазылма, жазылмасын)

لَا يَكْتُبْ	لَا تَكْتُبْ	لَا تَكْتُبِي	لَا أَكْتُبْ
لَا يَكْتُبَا	لَا تَكْتُبَا	لَا تَكْتُبَا	
لَا يَكْتُبُوا	لَا يَكْتُبْنَ	لَا تَكْتُبُوا	لَا نَكْتُبْ

18-жаттығу. Төмендегі етістіктерді жеті түрге түрлеп, мағынасын айтып беріңіз

أَفَقَدْ ← يُنْفَذُ ← أُنْفَذَ ← إِنْقَاضُ ، تَعَلَّمَ ← يَتَعَلَّمُ ← تَعَلَّمَ ← تَعَلَّمُ

§12. Он екінші сабақ

الدرس الثاني عشر

Өзгерту себептері

Есім және етістіктер өлшемге өзгерусіз келу үшін құрамында ауру әріптері немесе бір түрдегі екі әріп және хамзалар болмауы керек.

-29-

"و" және "ى" ауру әріптер болғандықтан, дамма мен касра сияқты ауыр әрекеттерді көтере алмағандықтан, көп жағдайда алынып тасталып отырады немесе басқа бір әріпке ауысып кетеді.

Әрекетті болған бір түрдегі екі әріп сөзде бір орында қатар келіп қалса, тілге қолайсыз болғандықтан, біріншісі екіншісінің ішіне кіргізіледі.

Көмей (إِطْهَارٌ) әріптерінің ішіндегі хамза (ء) айтылуда ауру әріптеріне жақын болғандығы үшін, хамзалы (مَهْمُوزٌ) сөздер кейбір орында өлшемге сай келе алмайды.

Сау (سَالَمٌ) сөзден басқа сөздер кейбір орындарға сай келе алмағандықтан, сөздер төрт түрлі өзгертуге ұшырайды.

1. Бір-біріне кіргізу → إِدْغَامٌ, мысалы: مَدَّ ← مَدَّ ← فَعَلَ
2. Алмастыру → قَلْبٌ, мысалы: قَالَ ← قَوْلَ ← فَعَلَ
3. Сукун қылу → تَسْكِينٌ, мысалы: يَرْمِي ← يَرْمِي ← يَفْعَلُ
4. Алып тастау → حَذْفٌ, мысалы: يَوْعِدُ ← يَوْعِدُ ← يَفْعَلُ

1. Кіргізу ережелері

إِدْغَامٌ

Бір түрдегі екі әріп бір орында келсе, оларды бір-біріне кіргізу үшін, екіншісі міндетті түрде әрекетті болуы керек.

ع1 Екі ұқсас әріптің екеуі де әрекетті болса, біріншісінің әрекеті алынып, екінші әріпке кіргізіледі. Мысалы:

فَعَلَ ← فَرَرَ ← فَرَرَ فَرَّ ، فَعَلَ ← مَلَّ ← مَلَّ ← مَلَّ ، فَعَلَ ← حَبَّبَ ← حَبَّبَ ← حَبَّبَ ،
أَفْنَعَلَ ← إِعْتَزَرَ ← إِعْتَزَرَ ← إِعْتَزَرَ

Екі ұқсас әріптің алғашқысының алдындағы әріп алиф немесе уау болса, жоғарыдағы көрсетілген 1-ші ережеде істетіледі. Мысалы:

فَاعَلَ ← حَابَبَ ← حَابَبَ ← حَابَبَ ، تَفَاعَلَ ← تَصَامَمَ ← تَصَامَمَ ← تَصَامَمَ ،
فُوَعِلَ ← حُوِبَبَ ← حُوِبَبَ ← حُوِبَبَ ، تَفُوَعِلَ ← تَصُومِمَ ← تَصُومِمَ ← تَصُومِمَ

ع2 Екі ұқсас әріптің алдындағы әріп сукунді болса, біріншісінің әрекетін сукунді әріпке көшіріп, бірінші әріпті екінші әріпке кіргіземіз. Мысалы:

يَفْعَلُ ← يَفْرُرُ ← يَفْرُرُ ← يَفْرُرُ ، أَفْعَلَ ← أَحَبَّبَ ← أَحَبَّبَ ← أَحَبَّبَ ،
يَفْعِلُ ← يُحَبِّبُ ← يُحَبِّبُ ← يُحَبِّبُ ، يَفْعَلُ ← يَرُدُّ ← يَرُدُّ ← يَرُدُّ

-30-

رَدَدٌ – етістігінің түрленуі

Өткен шақ негізгі етістігі

فعل ماضٍ معلوم

(қайтарды)

ع1

رَدَدْتُ	رَدَدْتَ	رَدَدْتُ	رَدَدْتُ	رَدَدْتُ
رَدَدْنَا	رَدَدْتُمَا	رَدَدْتُمَا	رَدَدْنَا	رَدَدْنَا
رَدَدْنَا	رَدَدْتُمْ	رَدَدْتُمْ	رَدَدْنَا	رَدَدْنَا

Өткен шақ ырықсыз етістігі

فعل ماضٍ مجهول

(қайтарылды)

ع1

رُدِدْتُ	رُدِدْتَ	رُدِدْتُ	رُدِدْتُ	رُدِدْتُ
رُدِدْنَا	رُدِدْتُمَا	رُدِدْتُمَا	رُدِدْنَا	رُدِدْنَا
رُدِدْنَا	رُدِدْتُمْ	رُدِدْتُمْ	رُدِدْنَا	رُدِدْنَا

Осы шақ негізгі етістігі

فعل مضارع معلوم

(қайтарып жатыр)

ع2

أَرُدُّ	تَرُدِّينَ	تَرُدُّ	تَرُدُّ	يَرُدُّ
أَرُدُّ	تَرُدَّانِ	تَرُدَّانِ	تَرُدَّانِ	يَرُدَّانِ
أَرُدُّ	تَرُدُّنَ	تَرُدُّونَ	يَرُدُّنَ	يَرُدُّونَ

Осы шақ ырықсыз етістігі

فعل مضارع مجهول

(қайтарылып жатыр)

ع2

أَرُدُّ	تَرُدِّينَ	تَرُدُّ	تَرُدُّ	يَرُدُّ
أَرُدُّ	تَرُدَّانِ	تَرُدَّانِ	تَرُدَّانِ	يَرُدَّانِ
أَرُدُّ	تَرُدُّنَ	تَرُدُّونَ	يَرُدُّنَ	يَرُدُّونَ

-31-

Бұйрық рай негізгі етістігі

فعل أمر معلوم

(қайтар, қайтарсын)

ع2

أَرُدُّ	رُدِّي	أَرُدِّدْ-رُدِّ	لِتَرُدِّ	لِيَرُدِّ
أَرُدُّ	رُدَّا	رُدَّا	لِتَرُدَّا	لِيَرُدَّا

لِيرُدُوا	لِيرُدْنَ	رُدُوا	أَرُدْنَ	لِرُدَّ
-----------	-----------	--------	----------	---------

Бұйрық рай ырықсыз етістігі

فعل أمر مجهول

(қайтарылсын)

ع2

لِيرُدَّ	لِثَرَدَّ	لِثَرَدَّ	لِثَرَدَّ	لَارَدَّ
لِيرُدَا	لِثَرَدَا	لِثَرَدَا	لِثَرَدَا	
لِيرُدْنَ	لِثَرَدْنَ	لِثَرَدُوا	لِثَرَدْنَ	لِرُدَّ

Ескерту!

Үштік қосымшасыздағы (ثلاثى مجرد) "ع" – ны касралы болған, бірінші бабындағы مُضَاعَف салт (لازم) етістіктері келіп отырады. Ал "ع"- ны даммалы болған, екінші бабындағы مُضَاعَف сабақты (متعدى) етістіктері келіп отырады. Мысалы:

1. فَعَلَ ← فَرَرَ ← فَرَّ = فعل لازم ، 2. فَعَلَ ← رَدَدَ ← رَدَّ = فعل متعدٍ

19-жаттығу. Төмендегі مُضَاعَف етістіктерді осы шақ ,келер шақ, бұйрық райларға түрлеп, қай ережеде тұрғанын ажыратыңыз.

زَلَّ ← يَزِلُّ ← زَلَلْ ← اِزْلَلْ ← زَلَّ ، مَسَّ ← يَمَسُّ ← مَسَّاسٌ ← اِمْسَسْ ← مَسَّ
مَدَّ ← يُمِدُّ ← اَمَدَدَ ، اَشْتَدَّ ← يَشْتَدُّ ← اِشْتَدَّ ← اِشْتَدَّ ِ ← اِشْتَدَّادٌ

20- жаттығу. Төмендегі مُضَاعَف - тардың бабы мен сиғасын табыңыз.

شَكَكْتُ فِي أَمْرِهِ ، أَقْصَبُ الْقِصَّةَ ، تَعُدُّ النُّجُومَ ، ظَنَّ بِالنَّاسِ خَيْرًا ، مَنْ دَقَّ الْبَابَ ، يَحِلُّ لِلْمُؤْمِنِ تَعْلُمُ كُلِّ عِلْمٍ أَبَدًا ، اِنْسَدَّ
بَابُ الْحِيلَةِ ، يَمْرُرُنَ ، أَحْبَبُ الْعَتَلْمُضَاءَ جَسَدًا ، يُسْتَحَبُّ الدُّعَاءُ بَعْدَ الْأَكْلِ ، لَا تَسْبُوا أَحَدًا ، الْحِصَانُ يَجُرُّ الْمَرْكَبَ .

-32-

§13. Он үшінші сабақ.

الدرس الثالث عشر

Суқун қылу ережелері

تَسْكِينٌ

1 Әрекетті әріптен кейін келген, "و" және "ى" әріптерін дамма және касра әрекеттерімен айту ауыр болғандықтан, суқун қылынады. Мысалы:

يَرْمِيْ ← يَرْمِيْ ، يَدْعُوْ ← يَدْعُوْ

2 Суқунді әріптен кейін келген, ауру әріпінің әрекеті алдыңғы әріпке көшіріледі. Мысалы: يَبِيْعُ ← يَبِيْعُ ، يَقُوْلُ ← يَقُوْلُ ، يُرِيْبُ ← يُرِيْبُ

3 Ауру әріптің әрекеті алдыңғы сау әріптің әрекетінен басқаша болса ,көбінесе алдыңғы әріпке көшіріледі. Мысалы: أُخْتِيْرَ ← أُخْتِيْرَ ، هُيِبَ ← هُيِبَ ، بِيْعَ ← بِيْعَ

Ескерту!

"و" – "و" -лық اجواف-тарда "قُوْلَ" , "خُوْفَ" сияқты сөздерде 4 ережесіне сай, "و" – дың алды касра болғандықтан, "ى" -ға ауыстырылады. Мысалы:

قَوْلٌ ← قَوْلٌ ← 3- قَوْلٌ ← 4- قِيلَ ، خَوْفٌ ← خَوْفٌ ← 3- خَوْفٌ ← 4- خِيفَ

Алмастыру ережелері

قلب

Ауру әріптер көбінесе бірі басқасына ауысып келіп отырады.

1-к Ауру әріптері әрекетті болып, өзінен алдыңғы әріп фатхалы болса, ауру әріп алифке (ا) алмастырылады. Мысалы:

قَوْلٌ ← قَالَ ، هَيْبٌ ← هَابٌ ، طَوْلٌ ← طَالٌ ، رَمَى ← رَمَى ، دَعَا ← دَعَا ، يَخْشَى ← يَخْشَى ،
أَعْطَى ← أَعْطَى ، رَفَى ← رَفَى .

2-к Ауру әріптің алдындағы сау әріп сукунді болса, ауру әріптің әрекеті алдындағы сау әріпке көшіріліп, көшірілген әрекетке сай болған әріпке алмастырылады. Мысалы:

يَهْيَبُ ← 2-ت ← يَهَابٌ ، يَخَوْفُ ← 2-ت ← يَخَوْفُ ← 2-ك ← يَخَافُ ،

Осы шақ ырықсыз етістікте:

يُقُولُ ← 2-ت ← يُقَوِّلُ ← 2-ك ← يُقَالُ ، يُبِيعُ ← 2-ت ← يُبِيعُ ← 2-ك ← يُبَاعُ
قَوْمٌ ← 2-ت ← أَقَوْمٌ ← 2-ك ← أَقَامَ ، يُقَوْمُ ← 2-ت ← يُقِيمُ

3-к Сукунді алиф (ا) және сукунді иайдың (اِ) алдындағы әріп даммалы болса, даммаға ұқсатылып "و"-ға алмастырылады. Мысалы: تَفَاعَلَ - تَفَاعَلَ - فَاعَلَ ← فَاعَلَ ← فَوَعَلَ ، تَفَاعَلَ ← تَفَاعَلَ ← تَفَوَعَلَ

-33-

және يُفْعَلُ ← يُبْسَرُ ← يُوسَرُ - осы шақ ырықсызында (مثال) "у"-лық саулардың алтыншы баптың бұйрық райында - يُسَرُ ← يُبْسَرُ ← أُوسَرُ - бабының өткен шақ ырықсызында - (معلوم) және осы шақ негізінде - أُيْقِطُ - أُيْقِطُ - أُوقِطُ - осы шақ ырықсызында (مجهول) يُوقِطُ ← 3-ك ← يُوقِطُ , يُفْعَلُ ← 3-ك ← يُوقِطُ осы ереже істетіледі.

4-к Алдыңғы әріпі касралы болған "و"-сукунді уау "у" әріпіне алмастырылады. "و"-лық сау (مثال) болған төртінші баптың бұйрық райларында - (مصدر) , اِسْتَفْعَلَ және يَوْجَلُ ← يَجَلُ ← اَوْجَلُ ← اِجَلُ осы ереже істетіледі. Мысалы: اِسْتَوْجَبَ ← 4-ك ← اِسْتِجَابَ ، اِفْعَالَ - اَوْجَالَ - 4-ك - اِجَالَ

5-к Сөздің "ل" болған "و"-дың алды касралы болса, "у"-ға алмастырылады. Мысалы: رَضِيَ ← 5-ك ← رَضِيَ ، حَطَوُ ← 5-ك ← حَطَى - өткен шақ ырықсызында - دُعَوُ ← 5-ك ← دُعَى

6-к Сөздің төртінші немесе бесінші әріпі "و" болып, алды даммалы болмаса, "у"-ға алмастырылады. Мысалы: يَرْضَوَانُ ← 6-ك ← يَرْضَيَانُ , осы шақ ырықсызында - يَدْعَوَانُ ← 6-ك ← يَدْعَوَانُ , осы ережеге сай "و" - "у"-ға алмастырылғаннан кейін, - тың алғашқы ережесіне сай алифке алмастырылады. Мысалы:

يَدْعُو ← 6-ك ← يَدْعَى ، رَفَوُ ← 6-ك ← رَفَى ، رَفَى ← 1-ك ← رَفَى
اِسْتَجَلُو ← 6-ك ← اِسْتَجَلَى ، اِرْعَوُو ← 6-ك ← اِرْعَوَى ، اِرْعَوَى

7-к Қосымша (ا) әріпінен кейін келген "у"және "у" хамзаға алмастырылады. Мысалы: اِرْضَاوُ ← 7-ك ← اِرْضَاءُ ، اِفْتَقَاوُ ← 7-ك ← اِفْتَقَاءُ

8-к Сөздің соңында "у" және "у" келіп, біріншісі сукунді болса, "у"- әріпі "у"-ға алмастырылады да, кейін екі "у" әріпі бір-біріне кіргізіледі. Мысалы:

فَعْلٌ ← طَوًى ← 8ك ← طَيًى ← 1ع ← طَيًى ← 8ك ← مَيَّيْتُ ← 1ع ← مَيَّيْتُ ،
مَفْعُولٌ ← مَبْنُوءٌ ← 8ك ← مَبْنُوءٌ ← 1ع ← مَبْنُوءٌ

"و" әріпі "ى"-ға алмастырылғаннан кейін, "و" -дың алдындағы дамма қасраға ауысады. Себебі, "ى" өзінен алдыңғы әріптің қасралы болуын талап етеді. Мысалы:
مَبْنُوءٌ ← مَبْنُوءٌ
مُعَلَّمُونَ + ى = مُعَلَّمُوْى ← 8ك ← مُعَلَّمِيْى ← 1ع ← مُعَلَّمِيْى ← مُعَلَّمِيْى

21-жаттығу. Төмендегі сөздердің өзгеру себептерін анықтап беріңіз.

نَوًى ← نَوًى ، دُعَوْنَا ← دُعَوْنَا ، اخْتَبَرَ ← اخْتَبَرَ ، يَبْرُى ← يَبْرُى ، يَنْفَسُ ← يَنْفَسُ ، يُوقِنُ ← يُوقِنُ ،
اَوْهَامٌ ← اَوْهَامٌ ، بَارِكْ ← بَارِكْ ، اِلْقَاؤُ ← اِلْقَاؤُ ، اِنْتَقَى ← اِنْتَقَى ، مَبْنُوءٌ ← مَبْنُوءٌ ، يُجِيبُ ← يُجِيبُ ،
يَرُومُ ← يَرُومُ .

-34-

22-жаттығу. Төмендегі сөздердің қателерін тауып, дұрысын жазыңыз.

اِسْتَوْدَاعٌ ، يَنْبِلُ ، اُلْقِطْ ، وَلَى ، رُخْوَ ، وَقَى ، عَيْشَتْ ، اِسْتَمَوْنَ ، يَسْتَوْخِرُ ، يَحْتَوِطُ ، اِدْنَاوُ ، اَسْتَقِيْدُ ، يَرْجُوْ ، شَوًى ،
يُخَوِّفُ ، زَارَتْ

Қосымша сабақ

Хамзалыларды (مهموز) алмастыру

و Сукунді хамза өзінің алдындағы әріптің әрекетіне сай, ауру әріпіне алмастырылады. Мысалы: رَأْسٌ ← وك ← رَأْسٌ ، بَرٌّ ← وك ← بَرٌّ ، سَوْرٌ ← وك ← سَوْرٌ

ك Егер екі хамза бір орында болып, біріншісі әрекетті, екіншісі сукунді болса, біріншісінің әрекетіне сай, екіншісі ауру әріпке алмастырылады. Мысалы:

أَفْعَلٌ ← أَمَّنْ ← 10ك ← أَمَّنْ ، اُفْعِلْ ← أَمَّنْ ← 10ك ← أَمِّنْ ، اِفْعَالٌ ← اِمَّانٌ ← 10ك ← اِيْمَانٌ

أَكُلْ ← 10ك ← أَكُلْ ، бұйрық райында - (مُتَكَلِّمٌ) етістігінің бірінші жағында - يَأْكُلْ
، أَكُلْ ← 10ك ← أَوْكُلْ ← كُنْ

أَذِنُ ← 10ك ← أَذِنُ ، бұйрық райында - (مُتَكَلِّمٌ) етістігінің бірінші жағында - يَأْذِنُ
، أَذِنُ ← 10ك ← إِذِنُ

Ескерту!

أَوْكُلْ , أَوْكُلْ , أَوْكُلْ бұйрықтары етістіктердің бұйрықтары АМР , أَكُلْ , أَخَذَ деп айту ұзын, қолайсыз болғандықтан, كُنْ , خُذْ деп жеңілдетіліп, бұйрық жасалады. Бірақ үміт қылу мағынасындағы, "أَمَلٌ" – сияқты көп қолданылмайтын етістіктердің бұйрықтарында хамза алынып тасталмайды . Мысалы: أَمَلٌ немесе أَمَلٌ деп істетіледі.

АМР – етістігінің түрленуі

Осы шақ негізгі етістігі

فعل مضارع معلوم

(бұйырып жатыр)

يَأْمُرُ	تَأْمُرُ	تَأْمُرُ	تَأْمُرِينَ	10ك - أَمُرُ
----------	----------	----------	-------------	--------------

Алынып тасталған әріптің "و" немесе "ي" екендігін білу үшін, "أجوف -лық" - тарда сөздің "ف" –сы қасрамен, ал "و" -лық - тарда сөздің "ف" –сы даммамен айтылады. Мысалы: بَعْتُ ← بَعْتُ ، قُلْتُ ← قُلْتُ .

3 Ауру әріптің әрекеті алдыңғы әріптің әрекетінен басқаша болса, ауру әріптің әрекеті сау әріпке беріліп, ауру әріптен кейінгі әріп сукунді болса, ауру әріп алынып тасталады. Мысалы:

فُعِلْتُ ← هُبِيتُ ← 3ت ← هُبِيتُ ← 3ف ← هِبْتُ = فِلْتُ
فُعِلْتُ ← خُوفْتُ ← 3ت ← خُوفْتُ ← 3ف ← خَفْتُ = فُلْتُ
فُعِلْتُ ← طُولْتُ ← 3ت ← طُولْتُ ← 3ف ← طُلْتُ = فُلْتُ

4 Ауру әріп және оның алдындағы сау әріп те екеуіде қасралы немесе, даммалы болса, ауру әріптің әрекеті тасталып, өзінен кейінгі сукунді әріпке жолыққандығы үшін, ауру әріп алынып тасталады. Мысалы:

تَفْعِلِينَ ← تَرْمِيْن ← 4ف ← تَرْمِيْن ← 4ه ← تَرْمِيْن
تَفْعُلُونَ ← تَدْعُونَ ← 4ف ← تَدْعُونَ ← 4ه ← تَدْعُونَ

5 "و" -лық - مثال - дарда "و" осы шақ әріпінен кейін, келіп шынайы (حقیقی) қасра немесе негізінде (حقیقی) қасра болған фатхаға жолықса, алынып тасталады. Мысалы:

يَفْعُلْ ← يَوْعِدْ ← 5ف ← يَوْعِدْ ← 5ه ← يَضَعْ = يَعْلُ

Ескерту!

' негізінде يَوْعِدْ болған "ع" әріпінің алдын қасрамен айту ауыр болғандықтан қасра фатхаға ауысады.

وَعَدَ – етістігінің түрленуі

Өткен шақ негізгі етістігі

فعل ماضى معلوم

(уәде берді)

5ف

وَعَدْتُ	وَعَدْتُ	وَعَدْتُ	وَعَدْتُ	وَعَدْتُ
وَعَدْنَا	وَعَدْنَا	وَعَدْنَا	وَعَدْنَا	وَعَدْنَا
وَعَدُوا	وَعَدُوا	وَعَدُوا	وَعَدُوا	وَعَدُوا

-37-

Өткен шақ ырықсыз етістігі

فعل ماضى مجهول

(уәде берілді)

5ف

وُعِدْتُ	وُعِدْتُ	وُعِدْتُ	وُعِدْتُ	وُعِدْتُ
وُعِدْنَا	وُعِدْنَا	وُعِدْنَا	وُعِدْنَا	وُعِدْنَا
وُعِدُوا	وُعِدُوا	وُعِدُوا	وُعِدُوا	وُعِدُوا

Осы шақ негізгі етістігі
فعل مضارع معلوم
(уәде беріп жатыр)

5ف

يَعِدُّ	تَعِدُّ	تَعِدُّ	تَعِدُّ	أَعِدُّ
يَعِدَانِ	تَعِدَانِ	تَعِدَانِ	تَعِدَانِ	
يَعِدُونَ	تَعِدُونَ	تَعِدُونَ	تَعِدُونَ	نَعِدُّ

Осы шақ ырықсыз етістігі
فعل مضارع مجهول
(уәде беріліп жатыр)

5ف

يُوعَدُ	تُوعَدُ	تُوعَدُ	تُوعَدُ	أُوعَدُ
يُوعَدَانِ	تُوعَدَانِ	تُوعَدَانِ	تُوعَدَانِ	
يُوعَدُونَ	تُوعَدُونَ	تُوعَدُونَ	تُوعَدُونَ	تُوعَدُ

Бұйрық рай етістігі
فعل أمر
(уәде берсін)

5ف

لِيُعَدَّ	لِتُعَدَّ	عِدَّ	عِدَّ	لَا عِدَّ
لِيُعَدَا	لِتُعَدَا	عِدَا	عِدَا	
لِيُعَدُوا	لِيُعَدْنَ	عِدُوا	عِدْنَ	لِنُعَدَّ

وَجَلَّ – етістігінің түрленуі وَجَلَّ , يُوَجَّلُ , "و" әріпі алынып тасталмайтын, бұл түрдегі сөздерің өткен шақ , осы шақтары өлшемде өзгерусіз түрленіп, тек бұйрығында, قلب –тың 4ك ережесіне сай, "ى" - "و" – ға ауысады. Мысалы:

تُوَجَّلُ ← تُوَجَّلُ ← اُوَجَّلُ ← 4ك ← اِيَجَّلُ ← اِيَجَّلُوا , اِيَجِّلِي ← اِيَجِّلَا ← اِيَجِّلَنَّ

-38-

"و" –лық مثال – дарда يَسْرُ - етістігі негізгі және ырықсыз өткен шағы мен негізгі осы шағында сау етістіктер сияқты түрленеді. Тек, осы шақ ырықсызында, قلب – тың 3ك – ережесіне сай, "ى" алды даммалы болғандықтан, "و" – ға ауысады.

يَسْرُ – етістігінің түрленуі

Осы шақ ырықсыз етістігі
فعل مضارع مجهول
(құмар ойын ойналып жатыр)

3ك

يُوسَرُ	تُوسَرُ	تُوسَرُ	تُوسَرُ	أُوسَرُ
يُوسَرَانِ	تُوسَرَانِ	تُوسَرَانِ	تُوسَرَانِ	
يُوسَرُونَ	تُوسَرُونَ	تُوسَرُونَ	تُوسَرُونَ	تُوسَرُ

ك - тың - قلب - бұйрығында осы шақ ырықсызы мен مثال "ى" - бабының - يَفْعَلُ ережесіне сай өзгереді. Мысалы: يَبْقُظُ ← يَقْظُ - اُفْظُ ← اُفْظَا ، اُفْظَى ← اُفْظَا ← اُفْظَنَ

Ескерту!

Кейбір "ى"- лық مثال- дардың осы шағында, "و"- лық مثال – дарға ұқсатып, сөздің $يَرْع \leftarrow يَيْرُع \leftarrow يَرُع = يَعْل, يَدَى \leftarrow يِيدَى \leftarrow يَدَى = يَعْل$ – сы алынып тасталады. Мысалы:

25-жаттығу. Төмендегі сөздерде حذف – тың қай ережесі істетілгендігін анықтаңыз.

يَخْشَوْنَ ← يَخْشَوْنَ ، يَصِدْنَ ← يَصِدْنَ ، يُرِدْنَ ← يُرِدْنَ ، يَوْنِ ← يَوْنِ ، شَيْتُ ← شَيْتُ ، نِيَّاتُ ← نِيَّاتُ ، نَلْتُ ← نَلْتُ ، أَصْبِنَا ← أَصْبِنَا ،

26-жаттығу. Төмендегі сөдердің дұрысын жазыңыз.

يَرْحُورُونَ ، يَوْصِلُونَ ، يُنْفِئُونَ ، طَبَرْتُمْ ، يَسْبِيلُ ، صَاحُوا ، يَقْبِضُونَ ، أَرْوَمُ ، يَنْبِلُ ، نَوَمْتُ ، تَنَوِّمِينَ ، يَزُولُنَّ ، لَمْ يَوْقِعْ ، يَمْوُونَ ، يَشْكُرُونَ ، أَرُوذُ ، تَتْلُوْنَ ، يَنْبِئُونَ ، تُكْفِيْنَ ، يَهْدِيُونَ ، أَهْدِيَا ، أَجُوبْتُ ، يُوَوِّعُونَ

§15. Он бесінші сабақ.

الدرس الخامس عشر

اجواف –лық "ى"

بيع - етістігнің түрленуі

-39-

Өткен шақ негізгі етістігі

فعل ماض معلوم

(сатты)

۱كـ. بَاعَ	۱كـ. بَاعَتْ	۲فـ. بَعَتْ	۲فـ. بَعَتْ	۲فـ. بَعَتْ
۱كـ. بَاعَا	۱كـ. بَاعَتَا	۲فـ. بَعْتُمَا	۲فـ. بَعْتُمَا	۲فـ. بَعْتُمَا
۱كـ. بَاعُوا	۲فـ. بَعْنُ	۲فـ. بَعْتُمْ	۲فـ. بَعْتُنَّ	۲فـ. بَعْنَا

Өткен шақ ырықсыз етістігі

فعل ماض مجهول

(сатылды)

3ت- يَبِيعُ	3ت- يَبِيعَتَ	3ف- يَبْعَتَ	3ف- يَبْعَتِ	3ف- يَبْعَتُ
3ت- يَبِيعَا	3ت- يَبِيعَتَا	3ف- يَبْعَمَا	3ف- يَبْعَمَا	3ف- يَبْعَمَا
3ت- يَبِيعُوا	3ف- يَبْعُنَ	3ف- يَبْعُنْ	3ف- يَبْعُنْ	3ف- يَبْعُنَا

Осы шақ негізгі етістігі

فعل مضارع معلوم

(сатып жатыр)

2-т - يَبِيعُ	2-т - تَبِيعُ	2-т - تَبِيعُ	2-т - تَبِيعُ	2-т - يَبِيعُ
2-т - يَبِيعَان	2-т - تَبِيعَان	2-т - تَبِيعَان	2-т - تَبِيعَان	2-т - يَبِيعَان
2-т - يَبِيعُونَ	1-ф - تَبِعْنَ	2-т - تَبِيعُونَ	1-ф - يَبِعْنَ	2-т - يَبِيعُونَ

Осы шақ ырықсыз етістігі

فعل مضارع مجهول

(сатылып жатыр)

2-к - يُبَاعُ	2-к - تُبَاعَيْنِ	2-к - تُبَاعُ	2-к - تُبَاعُ	2-к - يُبَاعُ
2-к - يُبَاعَان	2-к - تُبَاعَان	2-к - تُبَاعَان	2-к - تُبَاعَان	2-к - يُبَاعَان
2-к - يُبَاعُونَ	1-ф - تُبَعْنَ	2-к - تُبَاعُونَ	1-ф - يُبَعْنَ	2-к - يُبَاعُونَ

جد – болымсыз негізгі етістігі

فعل جحد معلوم

(сатпады)

1-ф - لَمْ يَبِعْ	2-т - لَمْ تَبِيعِي	1-ф - لَمْ تَبِعْ	1-ф - لَمْ تَبِعْ	1-ф - لَمْ يَبِعْ
2-т - لَمْ يَبِيعَا	2-т - لَمْ تَبِيعَا	2-т - لَمْ تَبِيعَا	2-т - لَمْ تَبِيعَا	2-т - لَمْ يَبِيعَا
2-т - لَمْ يَبِيعُوا	1-ф - لَمْ تَبِعْنَ	2-т - لَمْ تَبِيعُوا	1-ф - لَمْ يَبِعْنَ	2-т - لَمْ يَبِيعُوا

-40-

جد – болымсыз ырықсыз етістігі

فعل جحد مجهول

(сатылмады)

1-ф - لَمْ يَبِعْ	2-к - لَمْ تُبَاعِي	1-ф - لَمْ تَبِعْ	1-ф - لَمْ تَبِعْ	1-ф - لَمْ يَبِعْ
2-к - لَمْ يُبَاعَا	2-к - لَمْ تُبَاعَا	2-к - لَمْ تُبَاعَا	2-к - لَمْ تُبَاعَا	2-к - لَمْ يُبَاعَا
2-к - لَمْ يُبَاعُوا	1-ф - لَمْ تَبِعْنَ	2-к - لَمْ تُبَاعُوا	1-ф - لَمْ يَبِعْنَ	2-к - لَمْ يُبَاعُوا

Бұйрық райы

فعل أمر

(сат)

يَبِعْ	يَبِيعَا	يَبِيعِي	يَبِيعُوا	يَبِيعَا	يَبِعْ
--------	----------	----------	-----------	----------	--------

اجواف – етістіктерде негізгі өзгеріс өткен шақтың үшінші жағы мен жекеше түріне дейін бір ережеде негізделген болса, әйел тегінің көпше түрі – فَعْلُنْ – дан бастап бірінші жақтың көпше түріне дейін бір ережеде өзгерген. Тура осы сияқты осы шақта да әйел тегінің екі көпше түрі (يَفْعُلْنَ – تَفْعُلْنَ) бір ережеде өзгерсе, қалғаны басқа ережеге сай өзгерген.

جد- етістіктері жақ қосымшаларысыз бес сиғада 1-ф ережесіне сай болса ,
 اعراب النون – ны түсірілген жеті сиғада 2-т ережесіне сай өзгерсе, әйел тегінің көпше түрінде 1-ф ережесіне сай өзгерген.

اجواف – етістіктердің насыб жағдайындағы өзгеріс тура раф жағдайындағы өзгеріс сияқты істетіледі.

2-бап

اجواف лық -"و"

قَوْلٌ – етістігінің түрленуі

Өткен шақ негізгі етістігі

فعل ماضٍ معلوم

(айтты)

قَوْلٌ ← 2ف – قُلْنَ	قَوْلٌ ← 1ك – قَالَ
----------------------	---------------------

Өткен шақ ырықсыз етістігі

فعل ماضٍ مجهول

(айтылды)

قَوْلٌ ← 3ت- 3ف – قُلْنَ	قَوْلٌ ← 3ت – 4ك – قِيلَ
--------------------------	--------------------------

-41-

Осы шақ негізгі етістігі

فعل مضارع معلوم

(айтып жатыр)

2ت ← يَقُولُنْ – 1ف – يَقُلْنَ	يَقُولُنْ ← 2ت – يَقُولُ
--------------------------------	--------------------------

Осы шақ ырықсыз етістігі

فعل مضارع مجهول

(айтылып жатыр)

2ك ← يَقُولُنْ – 1ف – يَقُلْنَ	يَقُولُنْ ← 2ك – يَقُولُ
--------------------------------	--------------------------

جَد – болымсыз негізгі етістігі

فعل جَد معلوم

(айтпады)

2ت ← لَمْ يَقُولْ – 1ف – لَمْ يَقُلْ	لَمْ يَقُولُوا ← 2ت – لَمْ يَقُولُوا	لَمْ يَقُولُنْ ← 1ف – لَمْ يَقُلْنَ
--------------------------------------	--------------------------------------	-------------------------------------

جَد – болымсыз ырықсыз етістігі

فعل جَد مجهول

(айтылмады)

2ك ← لَمْ يَقُولُنْ – 1ف – لَمْ يَقُلْنَ	لَمْ يَقُولُوا ← 2ك – لَمْ يَقُولُوا	لَمْ يَقُولُ ← 2ك – لَمْ يَقُولُ
--	--------------------------------------	----------------------------------

Бұйрық райы

فعل أمر

(айт)

قُلْ	قُولَا	قُولِي	قُولَا	قُولَا	قُلْنَ
------	--------	--------	--------	--------	--------

4-бап

أجوف –лык "ى"

هَيْبَة – етістігінің түрленуі

Өткен шақ негізгі етістігі

فعل ماضى معلوم

(қорықты)

هَيْبَ ← إك – هَابَ	زت ← هَيْبَنَ – زف – هِبَنَ
---------------------	-----------------------------

Өткен шақ ырықсыз етістігі

فعل ماضى مجهول

(қорқытылды)

هَيْبَ ← زت – هِبَ	زت ← هَيْبَنَ – زف – هِبَنَ
--------------------	-----------------------------

-42-

Өткен шақ ырықсыз етістігі

فعل ماضٍ مجهول

(қорқытылды)

هَيْبَ ← زت – هِبَ	زت ← هَيْبَنَ – زف – هِبَنَ
--------------------	-----------------------------

Осы шақ негізгі етістігі

فعل مضارع معلوم

(қорқып жатыр)

يَهَيْبُ ← إك – يَهَابُ	ك – يَهَيْبَنَ – اف – يَهَبَنَ
-------------------------	--------------------------------

Осы шақ ырықсыз етістігі

فعل مضارع مجهول

(қорқытылып жатыр)

يُهَيْبُ ← ك – يُهَابُ	ك ← يُهَيْبَنَ – اف – يُهَبَنَ
------------------------	--------------------------------

جد – болымсыз негізгі етістігі

فعل جحد معلوم

(қорықпады)

ك ← لَمْ يَهَيْبَ – اف – لَمْ يَهَبْ	لَمْ يَهَيْبُوا ← ك – لَمْ يَهَابُوا	ك ← لَمْ يَهَيْبَنَ – اف – لَمْ يَهَبَنَ
--------------------------------------	--------------------------------------	--

جد – болымсыз ырықсыз етістігі

فعل جحد مجهول

(қорқытылмады)

ك ← لَمْ يُهَيْبَ – اف – لَمْ يُهَبْ	لَمْ يُهَيْبُوا ← ك – لَمْ يُهَابُوا	ك ← لَمْ يُهَيْبَنَ – اف – لَمْ يُهَبَنَ
--------------------------------------	--------------------------------------	--

Бұйрық райы

فعل أمر

(қорық)

هَبْ	هَابَا	هَابِي	هَابُوا	هَابَا	هَبْنِ
------	--------	--------	---------	--------	--------

4-бап

أجوف - лық "و"

مُخَافَةٌ – етістігінің түрленуі

Өткен шақ негізгі етістігі

فعل ماضٍ معلوم

(қорықты)

خَوْفَ ← ١ك - خَافَ	خَوْفَنَ ← ٣ف - خِيفَ
---------------------	-----------------------

-43-

Өткен шақ ырықсыз етістігі

فعل ماضٍ مجهول

(қорқытылды)

خَوْفَ ← ٣ت - خَوْفَ ← ٤ك - خِيفَ	خَوْفَنَ ← ٣ف - خِيفَ
-----------------------------------	-----------------------

Осы шақ негізгі етістігі

فعل مضارع معلوم

(қорқып жатыр)

يُخَوِّفُ ← ٢ك - يُخَافُ	يُخَوِّفَنَ ← ١ف - يُخَفِّنَ
--------------------------	------------------------------

Осы шақ ырықсыз етістігі

فعل مضارع مجهول

(қорқытылып жатыр)

يُخَوِّفُ ← ٢ك - يُخَافُ	يُخَوِّفَنَ ← ١ف - يُخَفِّنَ
--------------------------	------------------------------

جد – болымсыз негізгі етістігі

فعل جدد معلوم

(қорықпады)

يُخَوِّفُ ← ٢ك - يُخَوِّفُ ← ١ف - لَمْ يُخَفِّ	لَمْ يُخَوِّفُوا ← ٢ك - لَمْ يُخَافُوا	يُخَوِّفَنَ ← ١ف - لَمْ يُخَفِّنَ
--	--	-----------------------------------

جد – болымсыз ырықсыз етістігі

فعل جدد مجهول

(қорқытылмады)

يُخَوِّفُ ← ٢ك - يُخَوِّفُ ← ١ف - لَمْ يُخَفِّ	لَمْ يُخَوِّفُوا ← ٢ك - لَمْ يُخَافُوا	يُخَوِّفَنَ ← ١ف - لَمْ يُخَفِّنَ
--	--	-----------------------------------

Бұйрық райы

فعل أمر

(қорық)

خَفِّ	خَافَا	خَافِي	خَافُوا	خَافَا	خَفِّ
-------	--------	--------	---------	--------	-------

6-бап

أجوف - лық - "و"

طُول - етістігінің түрленуі

Өткен шақ негізгі етістігі

فعل ماضٍ معلوم

(ұзарды)

طُولَنْ ← 3ف – طَلَنْ	طُولَنْ ← 1ك – طَال
-----------------------	---------------------

-44-

Өткен шақ ырықсыз етістігі

فعل ماضى مجهول

(ұзартылды)

طُولَنْ ← 3ف – طَلَنْ	3ت ← طُولَ – 4ك – طِيلَ
-----------------------	-------------------------

Осы шақ негізгі етістігі

فعل مضارع معلوم

(ұзарып жатыр)

2ت ← يَطُولَنْ – 1ف – يَطَلَنْ	يَطُولُ ← 2ت – يَطُولُ
--------------------------------	------------------------

Осы шақ ырықсыз етістігі

فعل مضارع مجهول

(ұзартылып жатыр)

2ت ← يَطُولَنْ – 1ف – يَطَلَنْ	يَطُولُ ← 2ك – يَطَالُ
--------------------------------	------------------------

جد – болымсыз негізгі етістігі

فعل جدد معلوم

(ұзармады)

2ت ← لَمْ يَطُولَنْ – 1ف – لَمْ يَطَلْ	لَمْ يَطُولُوا – 2ت – لَمْ يَطُولُوا	2ت ← لَمْ يَطُولْ – 1ف – لَمْ يَطَلْ
--	--------------------------------------	--------------------------------------

جد – болымсыз ырықсыз етістігі

فعل جدد مجهول

(ұзартылмады)

2ك ← لَمْ يَطُولَنْ – 1ف – لَمْ يَطَلْ	لَمْ يَطُولُوا ← 2ك – لَمْ يَطَالُوا	2ك ← يَطُولْ – 1ف – لَمْ يَطَلْ
--	--------------------------------------	---------------------------------

Бұйрық райы

فعل أمر

(ұзар)

طَلْ	طُولَا	طُولُوا	طُولِي	طُولَا	طَلَنْ
------	--------	---------	--------	--------	--------

27- жаттығу. Төмендегі сөздердің қандай ережеге сай өзгергендігін анықтаңыз.

زَثَرْتُ ، شِنْنَا ، أَطُوفُ ، يَنْلَنْ ، تَذُوبِينَ ، صِيَمَ ، غَبَتَ ، أَعَابَ ، يَخُنُ ، صَدْتُ ، سَلَلْتُ ، تَطُونُ ، قَسْتُمُ ، نَسِيرُ ، سُنْتُ

28- жаттығу. Төмендегі сөздерді ережелерге салыңыз.

نَنُومُ ، لَمْ يَزُولْ ، كُودْتُ ، نَذُوقُ ، حَوْنْتُ ، جَوَعْتُ ، يَخِيلَنْ ، لَمْ تَجُوزْ ، نَوْمَنَا

29- жаттығу. Төмендегі Ажов - тарды , ماضى , جدد , مضارع , أمر - лерге салып шығыңыз. نِيلَ - жету 4- бап , عَوْدَ - қайту 2- бап , مَيَلْ - бұрылу 1- бап.

-45-

§16. Он алтыншы сабақ.

الدرس السادس عشر

1-бап

نَاقِصٌ – "ى"

رَمَى – етістігінің түрленуі

Өткен шақ негізгі етістігі

فعل ماضٍ معلوم

(лақтырды)

رَمَيْتُ	رَمَيْتَ	رَمَيْتَ	اِكْ ← 2ف- رَمَتْ	اِكْ- رَمَى
	رَمَيْتُمَا	رَمَيْتُمَا	2ف- رَمَتَا	رَمَيَا
رَمَيْنَا	رَمَيْنُ	رَمَيْنُ	رَمَيْنَ	اِكْ ← 2ف- رَمَوْا

Өткен шақ ырықсыз етістігі

فعل ماضٍ مجهول

(лақтырылды)

رُمِيتُ	رُمِيتَ	رُمِيتَ	رُمِيتَ	رُمِيَ
	رُمِيتُمَا	رُمِيتُمَا	رُمِيتَا	رُمِيَا
رُمِينَا	رُمِينُ	رُمِينُ	رُمِينَ	3ف- رُمُوا

Осы шақ негізгі етістігі

فعل مضارع معلوم

(лақтырып жатыр)

اِت- اُرْمَى	4ف- تُرْمِينُ	اِت- تُرْمَى	اِت- تُرْمَى	اِت- يُرْمَى
	تُرْمِيَانِ	تُرْمِيَانِ	تُرْمِيَانِ	يُرْمِيَانِ
اِت- تُرْمَى	تُرْمِينِ	3ف- تُرْمُونَ	يُرْمِينِ	3ف- يُرْمُونَ

Осы шақ ырықсыз етістігі

فعل مضارع مجهول

(лақтырылып жатыр)

اِكْ- اُرْمَى	اِكْ ← 2ف- تُرْمِينُ	اِكْ- تُرْمَى	اِكْ- تُرْمَى	اِكْ- يُرْمَى
	تُرْمِيَانِ	تُرْمِيَانِ	تُرْمِيَانِ	يُرْمِيَانِ
اِكْ- تُرْمَى	تُرْمِينِ	اِكْ ← 2ف- تُرْمُونَ	يُرْمِينِ	اِكْ ← 2ف- يُرْمُونَ

-46-

جد – болымсыз негізгі етістігі

فعل جدد معلوم

(лақтырмады)

لَمْ اُرْمَ	4ف- لَمْ تُرْمَى	لَمْ تُرْمَ	لَمْ تُرْمَ	لَمْ يُرْمَ
	لَمْ تُرْمِيَا	لَمْ تُرْمِيَا	لَمْ تُرْمِيَا	لَمْ يُرْمِيَا

3-ф- لَمْ يَرْمُوا	لَمْ يَرْمِيَنَّ	3-ф- لَمْ تَرْمُوا	لَمْ تَرْمِيَنَّ	لَمْ نَرْمَ
--------------------	------------------	--------------------	------------------	-------------

جد – болымсыз ырықты етістігі

فعل جحد مجهول

(лақтырылмады)

لَمْ يَرْمَ	لَمْ تَرْمَ	2-ф- لَمْ تَرْمِي	لَمْ أَرْمَ
لَمْ يَرْمِيَا	لَمْ تَرْمِيَا	لَمْ تَرْمِيَا	
1-ك- لَمْ يَرْمِيَنَّ	2-ф- لَمْ تَرْمُوا	1-ك- لَمْ تَرْمِيَنَّ	لَمْ نَرْمَ

Бұйрық райы

فعل أمر

(лақтыр)

ارْمِ	ارْمِيَا	ارْمِي	ارْمُوا	ارْمِيَا	ارْمِيَنَّ
-------	----------	--------	---------	----------	------------

2- бап

ناقص "و" - лық

دَعَوَةٌ – етістігінің түрленуі

Өткен шақ негізгі етістігі

فعل ماضٍ معلوم

(шақырды)

1-ك- دَعَا	2-ф- دَعَتَ	دَعَوْتُ	دَعَوْتُ	دَعَوْتُ
دَعَوَا	2-ф- دَعَتَا	دَعَوْتُمَا	دَعَوْتُمَا	
1-ك- دَعَوَا	دَعَوْنَ	دَعَوْتُمْ	دَعَوْتُنَّ	دَعَوْنَا

Өткен шақ ырықсыз етістігі

فعل ماضٍ مجهول

(шақырылды)

5-ك- دُعِيَ	5-ك- دُعِيَتْ	5-ك- دُعِيَتْ	5-ك- دُعِيَتْ	5-ك- دُعِيَتْ
5-ك- دُعِيَا	5-ك- دُعِيَتَا	5-ك- دُعِيَتَا	5-ك- دُعِيَتَا	
3-ф- دُعُوا	5-ك- دُعِيَنَّ	5-ك- دُعِيْتُمْ	5-ك- دُعِيْنَّ	5-ك- دُعِينَا

-47-

Осы шақ негізгі етістігі

فعل مضارع معلوم

(шақырып жатыр)

1-т- يَدْعُو	1-т- تَدْعُو	1-т- تَدْعُو	1-т- تَدْعُو	1-т- اَدْعُو
يَدْعُوَانِ	تَدْعُوَانِ	تَدْعُوَانِ	تَدْعُوَانِ	
4-ф- يَدْعُونَ	4-ф- تَدْعُونَ	4-ф- تَدْعُونَ	4-ф- تَدْعُونَ	1-т- اَدْعُونَ

Осы шақ ырықсыз етістігі

فعل مضارع مجهول

(шақырылып жатыр)

ك ← ك- يُدْعَى	ك ← ك- تُدْعَى	ك ← ك- تُدْعَى	ك ← ك- تُدْعَى	ك ← ك- تُدْعَى
ك- يُدْعِيَانِ	ك- تُدْعِيَانِ	ك- تُدْعِيَانِ	ك- تُدْعِيَانِ	ك- تُدْعِيَانِ
ك ← ك- يُدْعَوْنَ	ك ← ك- يُدْعَوْنَ	ك ← ك- يُدْعَوْنَ	ك ← ك- يُدْعَوْنَ	ك ← ك- يُدْعَوْنَ

جد – болымсыз негізгі етістігі

فعل جدد معلوم

(шақырмады)

ك- يُدْعَى	ك- تُدْعَى	ك- تُدْعَى	ك- تُدْعَى	ك- تُدْعَى
ك- يُدْعَوْنَ	ك- تُدْعَوْنَ	ك- تُدْعَوْنَ	ك- تُدْعَوْنَ	ك- تُدْعَوْنَ
ك- يُدْعَوْنَ	ك- تُدْعَوْنَ	ك- تُدْعَوْنَ	ك- تُدْعَوْنَ	ك- تُدْعَوْنَ

جد – болымсыз ырықсыз етістігі

فعل جدد مجهول

(шақырылмады)

ك- يُدْعَى	ك- تُدْعَى	ك- تُدْعَى	ك- تُدْعَى	ك- تُدْعَى
ك- يُدْعَوْنَ	ك- تُدْعَوْنَ	ك- تُدْعَوْنَ	ك- تُدْعَوْنَ	ك- تُدْعَوْنَ
ك- يُدْعَوْنَ	ك- تُدْعَوْنَ	ك- تُدْعَوْنَ	ك- تُدْعَوْنَ	ك- تُدْعَوْنَ

Бұйрық райы

فعل أمر

(шақыр)

ك- يُدْعَى	ك- تُدْعَى	ك- تُدْعَى	ك- تُدْعَى	ك- تُدْعَى	ك- تُدْعَى
------------	------------	------------	------------	------------	------------

-48-

3-бап

نقص لىق - "و"

رضوان – етістігінің түрленуі

Өткен шақ негізгі етістігі

فعل ماض معلوم

(разы болды)

ك- رَضِيَ	ك- رَضِيَ	ك- رَضِيَ	ك- رَضِيَ	ك- رَضِيَ
ك- رَضِيَ	ك- رَضِيَ	ك- رَضِيَ	ك- رَضِيَ	ك- رَضِيَ
ك- رَضِيَ	ك- رَضِيَ	ك- رَضِيَ	ك- رَضِيَ	ك- رَضِيَ

Осы шақ негізгі етістігі

فعل مضارع معلوم

(разы болып жатыр)

ك- يُرَضَى	ك- تُرَضَى	ك- تُرَضَى	ك- تُرَضَى	ك- تُرَضَى
ك- يُرَضَى	ك- تُرَضَى	ك- تُرَضَى	ك- تُرَضَى	ك- تُرَضَى
ك- يُرَضَى	ك- تُرَضَى	ك- تُرَضَى	ك- تُرَضَى	ك- تُرَضَى

جد – болымсыз негізгі етістігі

فعل جدد معلوم

(разы болмады)

لَمْ يَرْضَ	لَمْ تَرْضَ	لَمْ تَرْضِي	لَمْ تَرْضِي	لَمْ تَرْضِي
لَمْ يَرْضِيَا	لَمْ تَرْضِيَا	لَمْ تَرْضِيَا	لَمْ تَرْضِيَا	لَمْ تَرْضِيَا
لَمْ يَرْضَوْا	لَمْ تَرْضَوْا	لَمْ تَرْضَوْا	لَمْ تَرْضَوْا	لَمْ تَرْضَوْا

Бұйрық райы

فعل أمر

(разы бол)

ارْضَ	ارْضِيَا	ارْضِيَا	ارْضِيَا	ارْضِيَا
-------	----------	----------	----------	----------

4- бап

نَاقِصٌ لَمْ يَرْضَ

ХШІЕ – етістігінің түрленуі

Өткен шақ негізгі етістігі

فعل ماضٍ معلوم

(қорықты)

خَشِيَ	خَشِيَتْ	خَشِيَتْ	خَشِيَتْ	خَشِيَتْ
خَشِيَا	خَشِيَا	خَشِيَا	خَشِيَا	خَشِيَا
خَشَوْا	خَشَوْا	خَشَوْا	خَشَوْا	خَشَوْا

-49-

Осы шақ негізгі етістігі

فعل مضارع معلوم

(қорқып жатыр)

يَخْشَى	يَخْشَى	يَخْشَى	يَخْشَى	يَخْشَى
يَخْشِيَانِ	يَخْشِيَانِ	يَخْشِيَانِ	يَخْشِيَانِ	يَخْشِيَانِ
يَخْشَوْنَ	يَخْشَوْنَ	يَخْشَوْنَ	يَخْشَوْنَ	يَخْشَوْنَ

جد – болымсыз негізгі етістігі

فعل جدد معلوم

(қорықпады)

لَمْ يَخْشَ	لَمْ تَخْشَ	لَمْ تَخْشِي	لَمْ تَخْشِي	لَمْ تَخْشِي
لَمْ يَخْشِيَا	لَمْ تَخْشِيَا	لَمْ تَخْشِيَا	لَمْ تَخْشِيَا	لَمْ تَخْشِيَا
لَمْ يَخْشَوْا	لَمْ تَخْشَوْا	لَمْ تَخْشَوْا	لَمْ تَخْشَوْا	لَمْ تَخْشَوْا

Бұйрық райы

فعل أمر

(қорық)

اخْشَ	اخْشِيَا	اخْشِيَا	اخْشِيَا	اخْشِيَا
-------	----------	----------	----------	----------

6- бап

نَاقِصٌ لَمْ يَخْشَ

ХШІЕ – етістігінің түрленуі

Өткен шақ негізгі етістігі

فعل ماضٍ معلوم

(жұмсақ болды)

رَخَوْتُ	رَخَوْتَ	رَخَوْتُ	رَخَوْتُ	رَخَوْتُ
	رَخَوْتُمَا	رَخَوْتُمَا	رَخَوْتُمَا	رَخَوْنَا
رَخَوْنَا	رَخَوْتُمْ	رَخَوْتُمْ	رَخَوْنَا	رَخَوْنَا

Өткен шақ ырықсыз етістігі

فعل ماضٍ مجهول

(жұмсарды)

رُخِيَ	رُخِيَ	رُخِيَ	رُخِيَ	رُخِيَ
	رُخِيْتُمَا	رُخِيْتُمَا	رُخِيْتُمَا	رُخِيْنَا
رُخِيْنَا	رُخِيْتُمْ	رُخِيْتُمْ	رُخِيْنَا	رُخِيْنَا

-50-

Осы шақ негізгі етістігі

فعل مضارع معلوم

(жұмсарып жатыр)

أَرخُو	تَرخِيْنَ	تَرخُو	تَرخُو	يَرخُو
	تَرخَوَانِ	تَرخَوَانِ	تَرخَوَانِ	يَرخَوَانِ
نَرخُو	تَرخَوْنَ	تَرخَوْنَ	يَرخَوْنَ	يَرخَوْنَ

Осы шақ ырықсыз етістігі

فعل مضارع مجهول

(жұмсартылып жатыр)

أُرَخَى	تُرَخِيْنَ	أُرَخَى	أُرَخَى	يُرَخَى
	تُرَخِيَانِ	تُرَخِيَانِ	تُرَخِيَانِ	يُرَخِيَانِ
أُرَخَى	تُرَخِيْنَ	تُرَخَوْنَ	يُرَخَوْنَ	يُرَخَوْنَ

جد – болымсыз негізгі етістігі

فعل جحد معلوم

(жұмсақ болмады)

لَمْ أَرُخْ	لَمْ تُرَخِيْ	لَمْ تُرَخْ	لَمْ تُرَخْ	لَمْ يَرُخْ
	لَمْ تُرَخَوَا	لَمْ تُرَخَوَا	لَمْ تُرَخَوَا	لَمْ يَرَخَوَا
لَمْ نَرُخْ	لَمْ تُرَخَوْنَ	لَمْ تُرَخَوَا	لَمْ يَرَخَوْنَ	لَمْ يَرَخَوَا

جد – болымсыз ырықсыз етістігі

فعل جحد مجهول

(жұмсармады)

لَمْ يُرَخَّ	لَمْ تُرَخَّ	لَمْ تُرَخَّ	لَمْ تُرَخَّ	لَمْ أُرَخَّ
ك- لَمْ يُرَخَّيَا	ك- لَمْ تُرَخَّيَا	ك- لَمْ تُرَخَّيَا	ك- لَمْ تُرَخَّيَا	ك- لَمْ تُرَخَّيَا
ف- لَمْ يُرَخَّوْا	ك- لَمْ يُرَخَّيْنَ	ف- لَمْ تُرَخَّوْا	ك- لَمْ تُرَخَّيْنَ	ف- لَمْ تُرَخَّيْنَ

Бұйрық райы

فعل أمر

(жұмсақ бол)

أُرَخَّ	أُرَخَّوْا	أُرَخَّيْ	أُرَخَّوْا	أُرَخَّوْا	أُرَخَّوْا
---------	------------	-----------	------------	------------	------------

-51-

Ескерту!

Айтылуда өзгермей қалған сифалар.

تَفْعِلَنَّ	تَمْشِينَ	أَنْتِ	تَفْعِلِينَ	تَمْشِينَ	أَنْتِ	1- бап
تَفْعُلَنَّ	تَرْجُونَ	أَنْتُمْ	تَفْعُولَنَّ	تَرْجُونَ	أَنْتُمْ	2- бап
تَفْعَلَنَّ	تَبْقِينَ	أَنْتِ	تَفْعِلِينَ	تَبْقِينَ	أَنْتِ	4- бап
يَفْعُلَنَّ	يَتَلُونَ	هُمْ	يَفْعُولَنَّ	يَتَلُونَ	هُمْ	2- бап

30- жаттығу. Төмендегі етістіктерді түрлеңіз.

(سَعَى – يَسْعَى – اسْعَ) - 3-бап әрекет қылу - سَعَى , (نَسَى – يَنْسَى – انسَ) - 4-бап ұмыту - نَسِيَ , (نَامَ – يَنُمُو – اَنَمْ) - 2-бап өсу - نُمُو .

31- жаттығу. Төмендегі сөдердің кателерін тауып, дұрысын жазыңыз.

1- бап: يَهْدُونَ ، يَقْضِي ، تَذَرِينَ ، لَمْ أَسْرِ ، لَا تَكْبُرُونَ ، أَتَوْا ، حَكَيْتَ ، لَا نُكْفِي ، تَعْضِيَانِ ، شَفَى

2- бап: لَمْ يَخْلُوا ، لَا يَشْكُوْنَ ، كُسِبْتُ ، نَمَحُوْ ، لَمْ تَذْنُوْنَ ، تَغْزَوَانِ ، تُعْفَوَانِ ، تَسْهَوِبْنَ ، نَتَلُوْ

3- бап: نَهَيْتَا ، لَمْ نَنْهَى ، أَبَيُوا ، تَسْعِيْنَ ، تَلْقَيْتُ

4- бап: تَلْقَيْتُ ، لَمْ تَنْقَى ، لَمْ تَنْقِيْنَ ، يَبْقِيُونَ ، عَنِيُوا

§17. Он жетінші сабақ.

الدرس السابع عشر

مُلْتَوَى және لَفِيف

Соңғы екі әріпі ауру болған "لَفِيف"- тер "ناقص"- тар сияқты түрленеді.

4-бап

قُوَّة – етістігінің түрленуі

Өткен шақ негізгі етістігі

فعل ماضٍ معلوم

(күшті болды)

قَوِيْتُ	قَوِيْتَ	قَوِيْتُ	قَوِيْتُ	قَوِيْتُ
قَوِيْنَا	قَوِيْتُمَا	قَوِيْنَا	قَوِيْتُمَا	قَوِيْنَا
قَوِيْنَا	قَوِيْتُمْ	قَوِيْنَا	قَوِيْتُمْ	قَوِيْنَا

Өткен шақ ырықсыз етістігі

فعل ماضٍ مجهول

(күшейтілді)

قَوِيْتُ	قَوَيْتِ	قَوَيْتَ	قَوَيْتُ	قَوِيَ
قَوَيْنَا	قَوَيْتُمَا	قَوَيْتُمَا	قَوَيْتُمَا	قَوِيََا
قَوَيْنَا	قَوَيْتُنَّ	قَوَيْتُمْ	قَوَيْنَ	قَوُوا

-52-

Осы шақ негізгі етістігі

فعل مضارع معلوم

(күшті болып жатыр)

أَقْوَى	تَقْوَى	تَقْوَى	تَقْوَى	يَقْوَى
تَقْوَيْنَا	تَقْوَيْنَا	تَقْوَيْنَا	تَقْوَيْنَا	يَقْوَيْنَا
تَقْوَيْنَا	تَقْوَيْنَا	تَقْوَيْنَا	تَقْوَيْنَا	يَقْوَيْنَا

Осы шақ ырықсыз етістігі

فعل مضارع مجهول

(күшейтіліп жатыр)

أَقْوَى	تَقْوَى	تَقْوَى	تَقْوَى	يَقْوَى
تَقْوَيْنَا	تَقْوَيْنَا	تَقْوَيْنَا	تَقْوَيْنَا	يَقْوَيْنَا
تَقْوَيْنَا	تَقْوَيْنَا	تَقْوَيْنَا	تَقْوَيْنَا	يَقْوَيْنَا

جد – болымсыз негізгі етістігі

فعل جحد معلوم

(күшті болмады)

لَمْ أَقْوَ	لَمْ تَقْوَى	لَمْ تَقْوَى	لَمْ تَقْوَى	لَمْ يَقْوَى
لَمْ تَقْوَيْنَا	لَمْ تَقْوَيْنَا	لَمْ تَقْوَيْنَا	لَمْ تَقْوَيْنَا	لَمْ يَقْوَيْنَا
لَمْ تَقْوَيْنَا	لَمْ تَقْوَيْنَا	لَمْ تَقْوَيْنَا	لَمْ تَقْوَيْنَا	لَمْ يَقْوَيْنَا

جد – болымсыз ырықсыз етістігі

فعل جحد مجهول

(күшейтілмеді)

لَمْ أَقْوَ	لَمْ تَقْوَى	لَمْ تَقْوَى	لَمْ تَقْوَى	لَمْ يَقْوَى
لَمْ تَقْوَيْنَا	لَمْ تَقْوَيْنَا	لَمْ تَقْوَيْنَا	لَمْ تَقْوَيْنَا	لَمْ يَقْوَيْنَا
لَمْ تَقْوَيْنَا	لَمْ تَقْوَيْنَا	لَمْ تَقْوَيْنَا	لَمْ تَقْوَيْنَا	لَمْ يَقْوَيْنَا

Бұйрық райы

فعل أمر

(күшті бол)

اقْوِ	اقْوِيَا	اقْوِيَا	اقْوِيَا	اقْوِيَا
-------	----------	----------	----------	----------

Сөздің "ф"-сы, "л"-мы "у"- болған ملئى – лар "ناقص" - тар сияқты түрленіп, тек осы шақта مثال – дар сияқты, сөзің алғашқы әріпі "у"- алынып тасталады.

1-бап

وقاية – етістігінің түрленуі

Өткен шақ негізгі етістігі

فعل ماضٍ معلوم

(сақтады)

وَقَيْتُ	وَقَيْتَ	وَقَيْتَ	2ف- وَقَتَ	وَقَى
	وَقَيْتُمَا	وَقَيْتُمَا	2ف- وَقَتَا	وَقَيَا
وَقَيْنَا	وَقَيْنَنَّ	وَقَيْنْتُمْ	وَقَيْنَ	2ف- وَقَوْا

Өткен шақ ырықсыз етістігі

فعل ماضٍ مجهول

(сақталды)

وُقِيتَ	وُقِيتَ	وُقِيتَ	وُقِيتَ	وُقِيَ
	وُقِيتُمَا	وُقِيتُمَا	وُقِيتَا	وُقِيَا
وُقِينَا	وُقِينَنَّ	وُقِينْتُمْ	وُقِينَ	3ف- وَقُوا

Осы шақ негізгі етістігі

فعل مضارع معلوم

(сақтап жатыр)

5ف←1ت- أَقِي	5ف←4ف- تَقِينَنَّ	5ف←1ت- تَقِي	5ف←1ت- تَقِي	5ف←1ت- يَقِي
	5ف- تَقِيَانِ	5ف- تَقِيَانِ	5ف- تَقِيَانِ	5ف- يَقِيَانِ
5ف←1ت- نَقِي	5ف- تَقِينَنَّ	5ف←3ف- تَقُونَنَّ	5ف- يَقِينَنَّ	5ف←3ف- يَقُونَنَّ

Осы шақ ырықсыз етістігі

فعل مضارع مجهول

(сақталып жатыр)

1ك- أُوقِي	2ف- تُوقِينَنَّ	1ك- تُوقِي	1ك- تُوقِي	1ك- يُوقِي
	تُوقِيَانِ	تُوقِيَانِ	تُوقِيَانِ	يُوقِيَانِ
1ك- نُوقِي	تُوقِينَنَّ	2ف- تُوقُونَنَّ	يُوقِينَنَّ	2ف- يُوقُونَنَّ

جد – болымсыз негізгі етістігі

فعل جدد معلوم

(сақтамады)

5-ف- لَمْ يَقْ	5-ف- لَمْ تَقْ	5-ف- لَمْ يَقْ	5-ف- لَمْ يَقْ	5-ف- لَمْ يَقْ
5-ف- لَمْ يَقِيَا	5-ف- لَمْ يَقِيَا	5-ف- لَمْ يَقِيَا	5-ف- لَمْ يَقِيَا	5-ف- لَمْ يَقِيَا
5-ف- لَمْ يَقِيَا	5-ف- لَمْ يَقِيَا	5-ف- لَمْ يَقِيَا	5-ف- لَمْ يَقِيَا	5-ف- لَمْ يَقِيَا

جد – болымсыз ырықсыз етістігі

فعل جدد مجهول

(сақталмады)

2-ف- لَمْ تُوقِ	2-ف- لَمْ تُوقِ	2-ف- لَمْ تُوقِ	2-ف- لَمْ تُوقِ	2-ف- لَمْ تُوقِ
2-ف- لَمْ تُوقِيَا	2-ف- لَمْ تُوقِيَا	2-ف- لَمْ تُوقِيَا	2-ف- لَمْ تُوقِيَا	2-ف- لَمْ تُوقِيَا
2-ف- لَمْ تُوقِيَا	2-ف- لَمْ تُوقِيَا	2-ف- لَمْ تُوقِيَا	2-ف- لَمْ تُوقِيَا	2-ف- لَمْ تُوقِيَا

Бұйрық райы

فعل أمر

(сақта)

ق	قِيَا	قُوا	قِيَا	قِيَا
---	-------	------	-------	-------

سياқты түрленеді ناقص (مزید) қосымшалы "ملتوى" және "الفيف"

32- жаттығу. Төмендегі етістіктерді түрлеңіз.

- 4- бап- (حَيَّ - يَحْيَى)
 4- бап- (وَشَى - يَوْشَى)
 5- бап- (وَلَّى - يَلَّى)

§18. Он сегізінші сабақ.

الدرس الثامن عشر

Ер және Әйел тегі

مَرْكَر و مَوْنَت

Ер тегіне арналған сөз «музаккар» деп аталады.

Әйел тегіне арналған сөз «муаннас» деп аталады. هُوَ ، أَنْتَ ، هَذَا ، الَّذِي ، رَجُلٌ ، مُعَلِّمٌ ، أَبٌ ، فَرِيدٌ هِيَ ، أَنْتِ ، هَذِهِ ، الَّتِي ، امْرَأَةٌ ، مُعَلِّمَةٌ ، أُمٌّ ، عَائِشَةٌ.

Есімнің ер, әйел тегі екендігі мағынасынан аңғарылып тұрады. Музаккар- ер жынысынан болған жанды білдірсе , муаннас -әйел жынысынан болған жанды білдіреді. رَجُلٌ - امْرَأَةٌ ، بَقَرَةٌ - تَوْرٌ ، دَجَاجَةٌ - دِيكٌ ، نَاقَةٌ - جَمَلٌ ، لَبْوَةٌ - أَسَدٌ.

Жансыз заттардағы ер мен әйел тегін ажыратып тұратын кейбір белгілері бар.

Әйел тегіндегі есімдер үш түрлі болады:

1. (ة) - "та" бұл **مُعَلِّمَةٌ** , **مُحَبَّرَةٌ** , **مَدْرَسَةٌ** Мысалы: (ة) - "та" – көрнісіндегі жазылатын "та" әйел тегінің белгісі болғандықтан, **تَاءُ التَّائِيثِ** (әйел тегінің тәсі) деп аталады.

2. Қысқа алиф (**أَلِفٌ مَّقْصُورَةٌ**) Мысалы: **فُعْلَى** = **سُفْلَى** , **عُلْيَى** , **يُسْرَى** , **يُمْنَى**

3. Хамзалы ұзын алиф (**أَلِفٌ مَمْدُودَةٌ**) Мысалы: **فَعْلَاءٌ** = **بَقْعَاءٌ** , **صَحْرَاءٌ** , **بَيْضَاءٌ** . Бұдан басқа бірнеше есімдер ер тегінде көрінгенмен әйел тегінде болады. Бұларды **أَرْضٌ** , **سَمَاءٌ** , **رَجُلٌ** , **عَرُوسٌ** – есту арқылы жеткен әйел тегі деп атайды. Мысалы: **يَدٌ** , **عَيْنٌ** , **مُشْتَرَكٌ** – есімдер деп атайды. Мысалы: **عَاجُوزٌ** - шал мен кемпірге бірдей істетіледі, **بَكْرٌ** - үйленбеген жігіт пен қызға , **نَيْبٌ** – үйленген ер мен әйелге , **صَبُورٌ** – сабырлы ер мен әйелге істетіледі. Сөздің соңында әйел тегін білдірген есімдер - **مُؤَنَّثٌ سَمَاعِيٌّ** деп аталады. Әйел тегінің белгісі болмаған есімдер **مُؤَنَّثٌ مَعْنَوِيٌّ** және

مُؤَنَّثٌ مَعْنَوِيٌّ деп аталады.

33- жаттығу. Төмендегі есімдердің әйел тегінің қай түріне жататынын ажыратыңыз.

سَاعَةٌ , **جَدَّةٌ** , **بِنْتُ** , **مِطْرَقَةٌ** , **لَيْلَةٌ** , **كُبْرَى** , **صَلَاةٌ** , **رُكْبَةٌ** , **صُغْرَى** , **قَدَمٌ** , **سَوْرَاءٌ** , **قَرِيَّةٌ** , **مُوسَى** , **حَمْرَاءٌ** , **شَمْسٌ** , **نُحَالَةٌ** , **صَفْرَاءٌ** , **سَلْمَى** , **زَمْرَاءٌ** , **زَيْنَبٌ** , **فَاطِمَةٌ** , **حَرْبٌ** , **أَذَنٌ** ,

§19. Он тоғызыншы сабақ.

الدرس التاسع عشر

Жекеше. Екілік. Көпше

جَمْعٌ وَتَنْثِيَةٌ وَمُفْرَدٌ

Қазақ тілінде заттардың аттары жекеше және көпше түрде болады. Мысалы: *үй-үйлер, қалам-қаламдар, ит-иттер*. Ал араб тілінде есімдер үш түрлі болады жекеше, екілік және көпше түрі. Мысалы:

كَلْبٌ – **كَلْبَانٌ** – **كِلَابٌ** , **قَلَمٌ** – **قَلَمَانٌ** – **أَقْلَامٌ** , **بَيْتٌ** – **بَيْتَانٌ** – **بُيُوتٌ** .

Екілік

تَنْثِيَةٌ

Бір заттың екеу екендігін білдірген есімді - екілік (**تَنْثِيَةٌ**) деп атаймыз. Бірлік есімдерді екілік жасау үшін сөздің соңына "ان" немесе "ين" қосу арқылы жасалады.

Мысалы: **رَجُلٌ** + **ين** = **رَجُلَيْنِ** , **رَجُلٌ** + **ان** = **رَجُلَانِ**

-56-

إِمْرَأَةٌ + **ين** = **إِمْرَأَتَيْنِ** , **إِمْرَأَةٌ** + **ان** = **إِمْرَأَتَانِ** . Мағынасы екілікті білдірген ,бірақ бірлік есімнен екілік болмаған бес түлі есімді - ілескен (**مُلْحَقٌ**) деп атайды. Мысалы:

مُدَّكَرٌ – екеуі де. **كِلا** , **مُؤَنَّثٌ** :- **كِلا** . **مُدَّكَرٌ** - екі . **إِنْتَانِ** , **مُؤَنَّثٌ** :- **إِنْتَانِ**

Көпше

جمع

Көпше түрі көптік мағынаны білдіретін есім. Қазақ тілінде көпше түрі "лар", "лер", "дар", "дер", "тар", "тер" жалғауларын жалғау арқылы жасалады. Ал араб тілінде көпше түрі жалпы бір белгіге ие емес, сондықтан көпше түрлер әр түрлі өлшемдерде келеді. Мысалы: $\text{أَفْعَالٌ} = \text{أَحْرَافٌ} - \text{حَرْفٌ}$, $\text{فُعُولٌ} = \text{دُرُوسٌ} - \text{دَرْسٌ}$, $\text{فِعَالٌ} = \text{بِحَارٌ} - \text{بَحْرٌ}$

34- жаттығу. Төмендегі сөздердің көпше түрдегі және жекеше түрдегі өлшемін анықтаңыз.

كُتِبَ، رَجُلٌ، أَقْلَامٌ، أَخَوَاتٌ، عُلَمَاءٌ، مَدَارِسٌ، فَقَرَاءٌ، كِلَابٌ، أَشْجَارٌ، طَبَّاخُونَ، شُيُوخٌ، صَنَادِيقٌ، سَاعَاتٌ، عَجَائِزٌ، حُمُرٌ

35- жаттығу. Төмендегі бірлік сөздерді екілік және көпше түрге салап шығыңыз.

لَوْحٌ، أُذُنٌ، هُدْبٌ، مَطَرٌ، كُرَّاسٌ، وَلَدٌ، بَابٌ، فَاطِمَةٌ، شَمْسٌ، طَوِيلٌ، غَنِيٌّ، بَخِيلٌ، خَالٌ، عَمَّةٌ، أَنْثَى، كُرْسِيٌّ

§20. Жиыrmасыншы сабақ.

الدرس العشرون

Көпше түр екі түлі болады: 1. Сынық көпше түрі (جَمْعٌ مُكَسَّرٌ)

2. Сау көпше түрі (جَمْعٌ سَالِمٌ)

1) جَمْعٌ مُكَسَّرٌ – бірлік есімдердің көрнісін өзгерту арқылы жасалған көпше түрді - сынық көпше түр деп аталады. Сынық көпше түр үш түрлі жолмен жасалады:

а) Бірлік есімнің әркеттерін өзгертумен жасалады. Мысалы:

فُعُلٌ - *арыстандар*. $\text{أُسْدٌ} = \text{أَسَدٌ}$

б) Бірлік есімнің әріптерінің бірін алып тастаумен жасалады. Мысалы:

فُعُلٌ - *елшілер*. $\text{رُسُلٌ} = \text{رَسُولٌ}$

в) Бірлік есімге қосымша әріп қосу арқылы жасалады. Мысалы:

أَفْعَالٌ - *тырнақтар*. $\text{أَظْفَارٌ} = \text{ظُفْرٌ}$

-57-

2. **جَمْعٌ قَلَّةٌ** - аздықты білдірген көпше түр. Сынық көпше түрлердің ішіндегі 3-тен 10-ға дейінгі көптікті білдірсе- аздық көпше түр (جمع قلة) деп атайды. Бұл көпше түрі төрт өлшемде болады:

а) *нәпсілер*. $\text{أَنْفُسٌ} - \text{نَفْسٌ}$, *көздер*. $\text{أَعْيُنٌ} - \text{عَيْنٌ}$, أَفْعَالٌ

б) *жетімдер*. $\text{أَيْتَامٌ} - \text{يَتِيمٌ}$, *қаламдар*. $\text{أَقْلَامٌ} - \text{قَلَمٌ}$, أَفْعَالٌ

в) *жауаптар*. $\text{أَجُوبَةٌ} - \text{جَوْبٌ}$, *сұрақтар*. $\text{أَسْئَلَةٌ} - \text{سُؤَالٌ}$, أَفْعَلَةٌ

г) *жігіттер*. $\text{فَتَيَةٌ} - \text{فَتَى}$, *ағайындар*. $\text{إِخْوَةٌ} - \text{أَخٌ}$, فِعْلَةٌ

Осы **جَمْعٌ قَلَّةٌ** көпше түрін оннан да көпке істету үшін, басқа өлшем арқылы көптіктер жасалады. Бұндай көпше түрді "جَمْعٌ الْجَمْعُ" – көпше түрдің көптігі немесе "مُنْتَهَى الْجُمُوعِ" - шексіз көпше деп аталады. Мысалы: $\text{أَقَالِبُ} = \text{أَكَالِبُ}$ - *иттер*, $\text{كَلْبٌ} - \text{كِلَابٌ}$ - *білезіктер*. $\text{سَوَارٌ} - \text{أَسْوَرَةٌ}$ - *аспандар*, $\text{أَقَاعِلُ} = \text{أَسَاوِرُ}$

3. مُنْتَهَى الْجُمُوع – көпше түр көрнісінің негізгі белгілері:

а) Бірінші әріпі фатхалы болады (َ-) .

б) Үшінші әріпі (ا) болуы керек.

в) Алифтен кейін екі әріп немесе екі әріптің арасында (ى) болады. Жалпы үш әріп болуы керек. Мысалы: مَسَاطِرُ ، مَصَابِيحُ ، أَصَابِعُ ، تَلَامِيذُ ، فَوَائِدُ

4. مُنْتَهَى الْجُمُوع немесе جَمْعُ قَلَّةٍ – көп түрдегі өлшемде келген көпше түр-сигаларыннан басқа, барлық сынық көпше түрлер-جَمْعُ الْكَثَرَةِ деп аталады. Олардың көп қолданылатыны мыналар:

فُعُولٌ : بُيُوتٌ ، حُرُوفٌ ، جُمُوعٌ ، لُحُومٌ ، فُصُولٌ ، عُقُولٌ
فِعَالٌ : جِبَالٌ ، رَجَالٌ ، كِلَابٌ ، طَوَالٌ ، قِصَارٌ ، ثِقَالٌ ، ذِنَابٌ
فُعَلَاءٌ : عُلَمَاءٌ ، فَضَلَاءٌ ، بُخَلَاءٌ ، قُدَمَاءٌ ، شُعَرَاءٌ ،
أَفْعَلَاءٌ : أَقْوِيَاءٌ ، أَوْلِيَاءٌ ، أَصْدِقَاءٌ ، أَقْرَبَاءٌ ، أَسْحِيَاءٌ
فَعَلَةٌ : مَهْرَةٌ ، كَفَرَةٌ ، فَجْرَةٌ ، ظَلَمَةٌ ، قَتْلَةٌ

2) جَمْعُ سَالِمٍ сау көпше түр екі түрлі болады:

1. Ер тегінің сау көпше түрі (جَمْعُ الْمُزَكَّرِ السَّالِمِ)

2. Әйел тегінің көпше түрі (جَمْعُ الْمُؤَنَّثِ السَّالِمِ)

-58-

1. جَمْعُ الْمَذَكَّرِ السَّالِمِ - бұл ер тегінің сау көпше түрі бірлік есімнің соңына еш өзгеріс жасамай, "وَنَ" немесе "يْنَ" – жалғауларын қосу арқылы жасалады. Мысалы: раф жағдайында - رَأَيْتُ الْمُسْلِمَ – الْمُسْلِمِينَ - , جاءَ مُؤْمِنٌ – مُؤْمِنُونَ , عَاقِلٌ – عَاقِلُونَ - . Осы көпше түрде болатын сөздер ер тегіндегі ақыл иесі немесе заттың аты болуы керек. Мысалы: عَالِمٌ – عَالِمُونَ , مُحَمَّدٌ – مُحَمَّدُونَ .

Соңғы әріпі " ا " болған, "مَفْصُرٌ" есімдері осы көпше түрге салынған кезде, " ا " – алынып тасталады. Мысалы: الْمُصْطَفَى – الْمُصْطَفُونَ – الْمُصْطَفَيْنِ .

Егер соңғы әріпі "ى" болған "ناقص" есімдер болса: 1). "وَنَ" қосылса "ى"- әріпі алынып тасталып, алды даммалы болады. Мысалы: الْعَالِي – الْعَالُونَ , الْقَاضِي – الْقَاضُونَ .

2). "يْنَ" қосылса "ى"- әріпі алынып тасталып, алды касра күйінде қала береді. Мысалы: الْقَاضِي – رَأَيْتُ الْقَاضِيْنَ ، الْعَالِمِينَ .

2. جَمْعُ الْمُؤَنَّثِ السَّالِمِ – бұл әйел тегінің көпше түрі бірлік есімнің соңына еш өзгеріс жасамай, "ات" қосылады. Мысалы: مُسْلِمَةٌ ، زَيْنَبٌ – زَيْنَبَاتٌ .

Ал "ة" қосылған ер тегіндегі есімдер осы әйел тегінің сау көпше түрімен жасалады. Мысалы: طَلْحَةٌ – طَلْحَاتٌ – үлкен сахабаның аты. مُعَاوِيَةٌ – مُعَاوِيَاتٌ – бұл да сахабаның аты.

36- жаттығу. Төмендегі сөздерді бес түрге ажыратыңыз .

أَخَوَانٌ ، أَبْنَاءٌ ، عُقَلَاءٌ ، سَلَاطِينٌ ، نَشَافَاتٌ ، أَسَاتِيدُ ، فَاطِمَةٌ ، فَاتِحُونَ ، سَكَائِينُ ، مُجْتَهِدِينَ ، أَبَارِيقُ ، جَاهِلَاتٌ ، حَفَظَةٌ ، مُحْتَرَمُونَ ، أَرْجُلٌ ، أَلْسِنَةٌ ، سُرُرٌ ، أَنَامِلُ .

37 - жаттығу. Төмендегі сөздерді جَمْعُ الْمَذَكَّرِ السَّالِمِ – ға салыңыз.

أَعْلَى ، مُؤَبَّى ، عَالِي ، مَحْمُودٌ ، مُعْطَى ، دَاعِي ، مُسَمَّى .

-59-

§21. Жиырма бірінші сабақ.

الدرس الحادى والعشرون
مُسْتَقٌّ ، جَامِدٌ ، مُصَدَّرٌ

Есімдер үш түрлі болады: 1. Муштақ . 2.Жамид. 3. Масдар .

1) **Муштақ** (жасама есімдер) дегеніміз - тиісті ережелер бойынша, негізгі әріптерге өзгертулер енгізу арқылы жасалған есімдер. Мысалы. "كِتَابَةٌ" - сөзінен "مَكْتَبَةٌ" сияқты тағы басқа да есімдер жасалады. Бұл жасама сөздер түбірден алынады .Түбірден муштақ сөздерін жасап алуды "اِسْتِقَاقٌ" дейміз.Түбірден (مصدر) اِسْمُ فَاعِلٍ - сияқты етістіктер жасағанымыз сияқты, түбірден اِسْمُ مَكَانٍ , اِسْمُ آلَةٍ , اِسْمُ مَكَانٍ , اِسْمُ زَمَانٍ , اِسْمُ تَقْضِيلٍ , صِغَةُ مُبَالِغَةٍ , صِغَةُ مُشَبَّهٍ , اِسْمُ مَفْعُولٍ , اِسْمُ فَاعِلٍ тағы басқа есімдер қылынып алынады.

2) **Жамид** Егер есімдерден негізгі мағынаға ие болған сөздерді жасау мүмкін болмаса, есім - жамид деп аталады. Мысалы: فَارٌ ، هِرٌّ ، فَرَسٌ ، كَلْبٌ . Жамид есімдер.

а) Зат есімде قَلَمٌ ، سَيَّارَةٌ

б) Мүмкіндік аттар مُحَمَّدٌ ، مَكَّةٌ

в) Сілтеу есімдіктері هَذَا ، هَذِهِ ، ذَلِكَ ، تِلْكَ

г) Қатыстық есімдер الَّذِي ، الَّتِي

д) Дамирлар هُوَ ، أَنْتَ ، أَنْتُمْ

3) **Масдар** – дегеніміз қимыл іс- әрекеттің мағынасын аңғартатын есім. Қазақ тілінде іс-әрекеттің аты жазу, сызу , көру сияқты "у" - әріпімен ажыралып тұрады.

Үштік қосымшасыздың түбірлері

مصدر الثلاثي المجرد

Үштік қосымшасыздардың түбірлері белгілі бір өлшемде келмеген. Әрбір етістіктің түбірін сөз жаттағандай, сөздік кітаптарынан жаттап алу керек. Өйткені бір баптың түбірлерінің өзі әр түрлі өлшемде келген. Мысалы:

көтерү - حَمَلَ - حَمَلَ - حَمَلَ 1- бап.

ие болу - مَلَأَ - مَلَأْتُ - 1- бап

сөйлеу - نَطَقَ - نَطَقَ - فَعَلَ 1- бап

жүрү - جَرَى - جَرِيَانٌ - فَعْلَانٌ 1- бап

1- бап أَتَى - اِتْيَانٌ - فِعْلَانٌ - келу

1-бап غَفَرَ – غُفِّرَانُ – فُعْلَانُ - *keşirü*

-60-

"و" - لىق مثال تۈبىرلىرى

Осы шақ етістігіндегі "و" - ы түсірілгені сияқты مِثَال – дардың түбірлерінде де "و" түсіріледі. Мысалы: وَعَدَ – يُوْعِدُ – يَعِدُ – عِدَّةٌ – عِلَّةٌ – уәде беру, وَسِعَ – يُوْسِعُ – يَسِعُ – سَعَةً – عِلَّةٌ – кең қылу .

Егер осы шақта "و" әріпі түсірілмесе, түбірде де "و" әріпі түсірілмейді. Мысалы:
فَعَلٌ - қорқу , وَجَعَ - ауыру .

Үштік қосымшалының түбірлері

مصدر الثلاثي المزيد

Үштік қосымшалы мен төрттік баптарының түбірлері белгілі бір өлшемде келген. Мысалы: مُفَاعَلَةٌ ، تَفْعِيلٌ ، إِفْعَالٌ – сияқты. إِفْعَالٌ – бабының түбірлері إِفْعَالٌ - өлшемінде болады.

1) مَهْمُوزٌ және مُعْتَلٌّ сөздер де, مهموز الفا мен "و"- лық مثال – дарда хамза мен уаудың алды қасралы болғандықтан, "ى" – ға ауыстырылады. Мысалы: - اَمَنَّ - اِفْعَالٌ : مَهْمُوزُ الْفَا : اَمَنَّ - اِمَانٌ - اِيْمَانٌ .
табу. مثال : وَجَدَ - اَوْجَدَ - اِفْعَالٌ - اَوْجَدَ - اِيجَادٌ 10ك - اِنْمَانٌ - اِيْمَانٌ

2) اجواف – тарда "ع"- әрпінің тұсындағы ауру әріп алифке ауыстырылады. Сонда екі алиф бір орында келіп, екі алифты қатар айту мүмкін болмағандықтан, бірі алынып тасталынады да, алынып тасталғандығы үшін "ة" تَاءُ الْعِوَضُ қосылады. Мысалы: رَادَ - رَوَدَ - إِرْوَادٌ - كَ - إِرَادٌ - ف_ - إِرَادَةٌ қалау,
مَالٍ - مَيْلٌ - إِمْيَالٌ - كَ - إِمَائِلٌ - ف_ - إِمَائِلٌ - إِمَالَةٌ .

– اجواف – бабының өлшемінде келген оныншы баптың түбірлері тура қам – قَام – قَوْم – اِسْتَقْوَام – 2ك – اِسْتَقَام – 1ف – اِسْتَقَام – тардың түбірлері сияқты істетіледі. Мысалы: 2ك – اِسْتَزَاد – 1ف – اِسْتَزَاد – اِسْتَزَادَةُ тура болу, 2ك – اِسْتَزِيَاد – 1ف – اِسْتَزِيَاد – زَاد – زَيْد – көбейту.

3) Соңы ауру әріп болған ناقص , لفيف , ملتوى – лердің түбірлері "و" және "ى" – қосымша алифтен кейін келгендігі үшін, "ء" – ға ауыстырылады. Мысалы:
 إِخْفَاءٌ – 7ك – إِخْفَاءٌ – 7ك *жасыру*, إِذْنًا – 7ك – إِذْنًا *жақындату*.

إِنْفَعَالٌ ، اِفْعَالٌ ، اِفْعِلَالٌ ، اِفْعِيلَالٌ - баптарында жоғарыдағы ережелер істетіледі. Мысалы: *жеттету* زَوَى - اِنْفَعَالٌ - اِنْزَوَايْ - 7к - اِنْزَوَاءٌ , *жасырыну* اِخْتَفَايْ - 7к - اِخْتَفَاءٌ , *ұялу* اِسْتَحْيَايْ - 7к - اِسْتَحْيَاءٌ .

Негізінде *العين* әрі *مهموز ناقص* болған "رَأَى" сөзіне де жоғарыдағы ережелер істетіледі. Мысалы: *көрсету* رَأَى - اِفْعَالٌ - اَرَأَى - 2т - 2к - اِرَاءٌ - اِرَاءَةٌ .

-61-

تَفْعِيلٌ

تَفْعِيلٌ өлшемдерінде келеді , تَفْعَلَةٌ , تَفْعَالٌ жалпы айтқанда түбірлері бабының тәңізі - تَفْعِيلٌ . Мысалы: *кеңейту* وَسَعٌ - يُوَسِّعُ - تَوْسِعَةٌ , *ашық айту* تَفْعِيلٌ - صَرَّحَ - يُصَرِّحُ - تَصْرِيحٌ , *қайталау* تَفْعَالٌ - كَرَّرَ - يُكْرِّرُ - تَكَرَّرَ .

"ل"- мы хазалы болған етістіктердің түбірі көбінесе تَفْعِلَةٌ өлшемінде келеді . Мысалы: *пәктеу* بَرَأٌ - يُبْرِئُ - تَبْرِئَةٌ , *құттықтау* هَنَأٌ - يُهِنِّئُ - تَهْنِئَةٌ .

"ل"- мы ауру әріп болған етістіктердің түбірлері бұл бапта әрқашан تَفْعِلَةٌ өлшемінде болады. Мысалы: *тәрбиелеу* رَبَّى - يُرَبِّي - تَرْبِيَةٌ , *аза тарту* عَزَى - يُعْزِي - تَعْزِيَةٌ . Бұл баптың түбірлері бұл үшеуінен басқа да өлшемдерде келеді. 1) تَفْعَالٌ , 2) فَعَالٌ , 3) فَعَالٌ , 4) فُعْلَانٌ сияқты . Мысалы:

3- كَلَّمَ - يُكَلِّمُ - كَلَامٌ , *өтірікке шығару* 2- كَذَّبَ - يُكَذِّبُ - كِذَابٌ , *баяндау* 1- بَيَّنَّ - يُبَيِّنُ - تَبَيَّنٌ , *сөйлеу* 4- سَبَّحَ - يُسَبِّحُ - سُبْحَانٌ .

مُفَاعَلَةٌ

مُفَاعَلَةٌ өлшемдерінде келген. Мысалы: *жиһадқа шығу* 1- جَاهَدَ - يُجَاهِدُ - مُجَاهَدَةٌ , *соғысу* 2- قَاتَلَ - يُقَاتِلُ - مُقَاتَلَةٌ , قِتَالٌ , قِتَالٌ .

Соңы ауру әріп болған етістіктердің түбірі, ауру әріпінің алды фатхалы болғандықтан, алифке ауысады. Мысалы: *шақыру* نَادَى - مُنَادِيَةٌ - مُفَاعَلَةٌ - مُنَادَاةٌ , *жасалу* مُضَارَعَةٌ - مُضَارَعَةٌ .

تَفَاعُلٌ және تَفَعُّلٌ баптары.

Соңы ауру әріп болған етістіктердің түбірлері "ى" - сәйкес болу үшін, сөздің "ع" - ны касрамен айтылады. Мысалы: *үміт ету* اَتَمَّنَى - اَتَمَّنَى - اَتَمَّنَى .

Ауру әріпі болған "ى" тануинді болса: Мысалы: *тәңгі* تَمَنَّى - تَمَنَّى .

а) алды касралы қылынады Мысалы: *тәңгі* تَمَنَّى - تَمَنَّى .

б) "ى" әріпіне дамма әрекеті ауыр борлғандықтан, алынып тасталады.

Мысалы: *тәңгі* تَمَنَّى - تَمَنَّى .

в) Екі сукун яғни "ى" мен тануин "ن" - ның сукундері бір орында болып қалғандықтан, "ى" алынып тасталады. Мысалы:

тәңгі تَمَنَّى ن - تَمَنَّى ن - تَمَنَّى

38- жаттығу. Төмендегі сөздердің жамид, масдар және муштақтарын ажыратыңыз.

فَنَجَانٌ ، كُرَّاسٌ ، مَدْرَسَةٌ ، مَكْنَسَةٌ ، مُعَلِّمَةٌ ، رِيْشَةٌ ، قَمَحٌ ، رُؤْيَةٌ ، اِلْتِفَاتٌ ، مَشْيٌ ، لَوْحٌ ، قَرْيَةٌ ، شَجَرٌ ،
سُؤَالٌ ، بَخِيلٌ

39- жаттығу. Төмендегі етістіктердің түбірлерін анықтаңыз.

اِنْكَسَرَ ، رَوَّى ، اَبَاحَ ، اِجْتَلَى ، جَزَا ، دَارَى ، اَوْقَدَ ، اِسْتَعَانَ ، تَعَالَى ، اَثَرَ ، اُجْرَى ، اِنطَوَى ، تَرَجَّى ، شَادَّ ، اِسْتَفْتَى
، تَمَامَى ، اَسَارَ

§22. Жиырма екінші сабақ

الدرس الثانی و العشرون

Негізгі есімше

اسم فاعل

Дәһіб, кесуші - قَاطِعٌ - деп - бір істің иесін көрсететін есімді айтады. Мысалы: *кесуші* - *барушы*.

Үштік қосымшасыздардың (ثلاثی مجرد) барлық баптарында اسم فاعل бір түрдегі "فاعل" өлшемде жасалады.

тыңдаушы	سَمِعَ - سَامِعٌ	4- бап	сөйлеуші	نَطَقَ - نَاطِقٌ	1- бап
мұрагер	وَرِثَ - وَارِثٌ	5- бап	жаратушы	خَلَقَ - خَالِقٌ	2- бап
толық болушы	كَمُلَ - كَامِلٌ	6- бап	оқушы	قَرَأَ - قَارِئٌ	3- бап

Үштік қосымшаларда (ثلاثی مزيد) اسم فاعل осы шақ сиғасынан алынады. Осы шақ сиғасын алып, осы шақ әріпінің орнына даммалы мим "م" қойып, соңынан алдыңғы әріп қасра етіледі. Мысалы: *түсіруші* - يُدْخِرُ - مُدْخِرٌ , *тәкаппар* - مُتَكَبِّرٌ - *тәкаппар* - مُتَكَبِّرٌ , *тәкаппар* - مُتَكَبِّرٌ - *тәкаппар* - مُتَكَبِّرٌ .

Төрттік қосымшасыздың اسم فاعل - **лы**

اسم فاعل الرباعي المجرد

аударушы	مُتَرْجِمٌ	يُفَعِّلُ - مُفَعِّلٌ	1- бап
----------	------------	-----------------------	--------

-63-

Үштік қосымшалардың اسم فاعل - **лы**

اسم فاعل الثلاثی المزيد

иман келтіруші	مُؤْمِنٌ	يُفَعِّلُ - مُفَعِّلٌ	1- бап
сабақ беруші	مُدَّرِّسٌ	يُفَعِّلُ - مُفَعِّلٌ	2- бап

тасталады. Мысалы: رَامِيٌّ - رَامِيٌّ - رَامٍ -
лақтырушы. رَاوِيٌّ - رَاوِيٌّ - رَاوٍ. риуаят етуші.

40- жаттығу. Төмендегі етістіктердің اسم فاعل –лын жасаңыз .

كَسَرَ ، حَشَى ، قَمَطَ ، احْتَرَمَ ، تَعَلَّمَ ، نَامَ ، اِلْتَفَتَ ، مَرَّ ، عَبَدَ ، مَشَى ، اَكَلَ ، نَجَّمَ ، عَايَنَ ، اَخَّرَ ، اِعْوَجَّ ، خَاطَ

41- жаттығу. Төмендегі اسم فاعل – дардың етістігін табыңыз.

شَاعِرٌ ، مُعَلِّمٌ ، مُصَاوِنٌ ، مُنْقَذٌ ، صَافٍ ، مُجَاهِدٌ ، دَائِرٌ ، وَادٍ ، مَادَّةٌ ، مُمَكِّنٌ ، مُسَافِرٌ ، مُتَرَدِّدٌ ، مُسَلِّمٌ ، مُنَاسِبٌ

§23. Жиырма үшінші сабақ .

الدرس الثالث والعشرون

Қатыстық есім

اسم مفعول

Қимыл іс-әрекеттің ісі, оның үстіне түсірілген нәрсені білдіру үшін түбірден шығарып алынған сөз - اسم مفعول деп аталады.

اسم مفعول үштік қосымшасыздарда اسم مفعول өлшемінде жасалады. Мысалы: жазылған нәрсе - مَفْعُولٌ - مَفْتُوحٌ , ашылған - مَفْعُولٌ - مَكْتُوبٌ .

тан басқа ثلاثى مجرد етістіктерден ғана жасалады. (متعدى) اسم مفعول сабақты алып, осы шақ әріпінің орнына "م" даммалы мимді қойып, ақырынан алдыңғы әріп фатха етіледі. Мысалы: тәжірибе қылынған - يُجَرَّبُ - مُجَرَّبٌ , шығарылған - يُخْرَجُ - مُخْرَجٌ , құрмет қылынған - يُحْتَرَمُ - مُحْتَرَمٌ .

-65-

лы - اسم مفعول қосымшалардың

اسم مفعول الثلاثى المزيد

құлыпталған	مُقَلَّبٌ	يُقَلَّبُ - مَفْعَلٌ	1- бап
біріккен	مُرَكَّبٌ	يُرَكَّبُ - مَفْعَلٌ	2- бап
боқталған	مُشَاتَمٌ	يُشَاتَمُ - مَفَاعَلٌ	3- бап
қайтарылған	مُنْصَرَفٌ	يُنْفَعِلُ - مَفْعَلٌ	4- бап
кәсіп қылынған	مُكْتَسَبٌ	يُكْتَسَبُ - مَفْعَلٌ	5- бап
тәлім алған	مُنْعَلَمٌ	يُنْفَعِلُ - مَفْعَلٌ	6- бап
ұқсатылған	مُتَرَادِفٌ	يُنْفَعِلُ - مَفَاعَلٌ	7- бап
	مُسَوَّجٌ	يُسَوَّجُ - مَفْعَلٌ	8- бап
қызарған	مُحْمَارٌ	يُحْمَرُ - مَفْعَلٌ	9- бап
шығарылған	مُسْتَخْرَجٌ	يُسْتَفْعَلُ - مَفْعَلٌ	10- бап
	مُحَقَّقٌ	يُحَقَّقُ - مَفْعَلٌ	11- бап
	مُجْلَوْزٌ	يُجْلَوْزُ - مَفْعُولٌ	12- бап

Төрттік қосымшасыздың اسم مفعول – лы
اسم مفعول الرباعي المجرد

аударылған	مُتَرَجِمٌ	يُفَعِّلُ - مَفْعَلٌ	1- бап
------------	------------	----------------------	--------

**Төрттік қосымшалардың اسم مفعول – лы
اسم مفعول الرباعي المزيّد**

сілкінген	مُنَزَّلٌ	يُفَعِّلُ - مُنَفِّعٌ	1- бап
түсірілген	مُحَرِّجٌ	يُفَعِّلُ - مُفَعِّلٌ	2- бап
дірілдеген	مُفَسِّرٌ	يُفَعِّلُ - مُفَعِّلٌ	3- бап

اسم مفعول – дың түстелуі

مُؤَنَّث	مُذَكَّر	
مَفْعُولَةٌ	مَفْعُولٌ	مُفْرَد
مَفْعُولَتَانِ	مَفْعُولَانِ	مُثَنَّى
مَفْعُولَاتٌ	مَفْعُولُونَ	جَمْع

-66-

اسم مفعول - өлшеміндегі кейбір өзгерістер:

1) أَجُوفٌ – тарда негізгі өлшемге сай, مَخْوُوفٌ ، مَبْيُوءٌ – болу керек еді, бірақ өзгеріске ұшырайды.

а) Ауру әріптеріне дамма ауыр болғандықтан, даммань алдыңғы сау әріпке береміз. Мысалы: مَبْيُوعٌ – مَبْيُوعٌ ، مَخْرُوفٌ – مَخْرُوفٌ

б) Екі суқун бір орында қалғандықтан, қосымша "ؤ" түсіп қалады.

Мысалы: مَبِیُّوعٌ - اِف - مَبِیْعٌ ، مَخُوْفٌ - اِف - مَخُوْفٌ

в) "و" - лық **أجوف** - тарда **مَخُوفٌ** өзгермей қалады. Ал "ی" - лық **أجوف** - тарда дамма "ی" әріпіне сай болу үшін, дамма қасраға ауысады. Мысалы:

"و" , өлшемінде жасалса "مَفْعُلٌ" اسم مفعول - тарда اجواف - лық "ى" . مَبِيعٌ – مَبِيعٌ - лық "و" , өлшемінде жасалады "مَفْعُلٌ" اسم مفعول - тарда اجواف - лық

2) Соңы ауру әріп болған "ی" - лық етістіктердің اسم مفعول - ы негізгі өлшемде болу керек еді, бірақ мынандай өзгерістерге ұшырайды:

а) "و" мен "ى" бір сөздің соңында қатар келгендіктен "و" → "ى" -ға ауыстырылады. Мысалы: مَرْمُؤِيَّ – ك.

б) Екі "ى" әріпі бір-біріне кіргізіледі. Мысалы: مَرْمِيَّةٌ - ع- مَرْمِيَّةٌ

в) "ى" әріпіне сай, әрі ыңғайлы болу үшін, дамма қасраға ауысады.

Мысалы: **مَرْمِيْ** – **مَرْمِيْ**

Соңы "ы" болған етістіктердің اسم مفعول –ы –ы өлшемінде жасалады. Мысалы: *مَدْعُوٌّ* – 1-ع – *مَدْعُوٌّ* кіргізіледі. Мысалы: *مَدْعُوٌّ* – 1-ع – *مَدْعُوٌّ*

42- жаттығу. Төмендегі етістіктердің اسم مفعول –ын жасаңыз.

قَرَأَ ، شَرِبَ ، بَرَى ، قَالَ ، أَخَذَ ، وَجَدَ ، كَسَرَ ، ظَنَّ ، سَرَّ ، عَابَ ، عَفَا ، قَضَى ، اسْتَخْرَجَ ، أَدَبَ ، صَادَ ، بَنَى ، طَوَى ، ارْتَقَبَ ، رَأَى ، أَمَرَ ، يَسَرَ ، تَدَارَكَ ، دَمَّ ، وَهَبَ .

43-жаттығу. Төмендегі اسم مفعول – дардың етістіктерін анықтаңыз.

مَنْصُورٌ ، مَمْنُونٌ ، مَفْسُوبٌ ، مَمْنُونٌ ، مَضْمُونٌ ، مَوْضُوعٌ ، مَجْفُونٌ ، مَجْمُوعَةٌ ، مَجْرُوحٌ ، مَنْفِيٌّ ، مُنْبِتٌ ، مَرْحُومٌ ، مَطْبُوعَةٌ ، مَطْلُوبَاتٌ ، مَرْجُوءٌ ، مَخْصُوصٌ ، مَفْتُونٌ ، مَخْلُوقٌ ، مَخْفِيٌّ ، مَشْفُوعٌ ، مَشْنُوعٌ ، مَعْدُورٌ ، مَشْهُورٌ ، مَعْلُومَاتٌ ، مَأْمُورَاتٌ ، مَعْمُورَةٌ ، مَعْصُومٌ ، مَعْشُوقٌ ، مَأْيُوسٌ ، مَعْقُولٌ ، مَقْبُولٌ ، مَعْلُوبٌ ، مَقْصُودٌ ، مَحْبُوسٌ ، مَحْكُومٌ ، مَحْرُومٌ ، مَرْغُوبَةٌ ، مَحْصُولَاتٌ ، مُعَيَّنٌ .

-67-

§24. Жиырма төртінші сабақ

الدرس الرابع و العشرون

Сын есім

صفة مشبهة

Іс-әрекет иесінің қалауымен және іс-әрекетімен орындалған етістіктерден اسم فاعل жасалады. Іс- әрекеттің орындалуында пайда болған мағынаны өзінің ниетіменен пайда қыла алмаса, мұндай етістіктерден اسم فاعل жасалмайды. Мысалы: *عَاطِشٌ* - шөлдеді етістігінен *عَاطِشٌ* – деп, اسم فاعل жасалмайды. Осы сияқты салт етістіктерінен, сондай-ақ, табиғи сипаттарға дәлел болған етістіктерден сын есім "صِفَةٌ مُشَبَّهَةٌ" жасалады. *صِفَةٌ مُشَبَّهَةٌ* – қа белгілі бір өлшемде келмеген . Сондықтан, әр бір етістіктің *صِفَةٌ مُشَبَّهَةٌ* – сын сөз жаттағандай жаттап алу керек. Мысалы:

қуанышты	فَرِحَ	فَهُوَ	فَرَحًا	يَفْرَحُ	فَرَحٌ
мазасыз	حَزِنَ	فَهُوَ	حَزَنًا	يَحْزَنُ	حَزَنٌ
шырайлы	حَسَنَ	فَهُوَ	حُسْنًا	يَحْسُنُ	حَسَنٌ

فَعِلٌ ، فَعِيلٌ ، فَعْلَانٌ ، أَفْعَلٌ ، فَاعِلٌ ، فَيَعِلُ ، فَعَالٌ – қаның белгілі өлшемдері. اسم تفضيل

فَعِلٌ

Әйел тегі *فَعِلَةٌ* . Бұл өлшемдегі *صِفَةٌ مُشَبَّهَةٌ* – лар көбінесе 4-5 баптардың етістіктерінен алынады. Мысалы: жақсы иісті - *عَطِرٌ* , *шаршаған* - *تَعِبٌ* , көңілді - *فَكِهٌ* , асығушы - *عَجِلٌ* , көңілсіз - *تَرَحُّ*

فَعِيلٌ

Әйел тегі **فَعِيلَةٌ** . Бұл өлшемдегі **صِفَةٌ مُشَبَّهَةٌ** – лар көбінесе 4-6 баптардың етістіктерінен алынады. Мысалы: *қате* - **سَقِيمٌ** , *үлкен* - **كَبِيرٌ** , *ескі* - **قَدِيمٌ** , *ауру* - **مَرِيضٌ** , *сараң* - **بَخِيلٌ** , *биік* - **عَظِيمٌ** .

فَعْلَانٌ

Әйел тегі **فَعْلَى** немесе **فَعْلَانَةٌ** . Мысалы: *шөлі қанған* - **رَيَانٌ** , *тоқ* - **شَبَعَانٌ** , *тершең* - **جَذْلَانٌ** , *қуанышты* - **حَيْرَانٌ** , *қайран қалушы* - **سَكْرَانٌ** , *мас* - **عَرْقَانٌ** .

-68-

أَفْعُلٌ

Әйел тегі **فَعْلَاءٌ** , көпше түрі **فُعُلٌ** . Бұл өлшемдегі **صِفَةٌ مُشَبَّهَةٌ** – лар айыпты, сипаттарды және реңді білдірген етістіктерден алынады. Мысалы: *керең* - **أَصَمٌ** , *ақ* - **أَبْيَضٌ** , *сақау* - **أَبْكَمٌ** , *қызыл* - **أَحْمَرٌ** , *қара* - **أَسْوَدٌ** , *көр* - **أَعْمَى** . Көпше түрлері **صُمْ** , **بُكْمٌ** , **عُمَى** , **بِيضٌ** , **سُودٌ** , **حُمُرٌ** .

فَاعِلٌ

Арық - **طَاهِرٌ** - **نَاعِمٌ** , *жұмсақ* - **ضَائِرٌ** .

فَيْعِلٌ

Тар - **مَيِّتٌ** - **طَيِّبٌ** , *жақсы* - **ضَيِّقٌ** .

فَعَالٌ

Сатылмай тұрып қалу - **كَسَادٌ** , *арам* - **حَرَامٌ** , *қорқақ* - **جَبَانٌ** .

44- жаттығу. Төмендегі **صِفَةٌ مُشَبَّهَةٌ** – лардың мағыналарын анықтаңыз.

صَدِيقٌ , **بَعِيدٌ** , **نَفِيلٌ** , **جَدِيدٌ** , **قَلِيلٌ** , **قَصِيرٌ** , **طَوِيلٌ** , **سَرِيعٌ** , **لَئِينٌ** , **كَنِيبٌ** , **أَحُولٌ** , **أَسْلَعٌ** , **غَنَى** , **فَقِيرٌ** , **بَثِيرٌ** , **حَرِيصٌ** ,

§25. Жиырма бесінші сабақ.

الدرس الخامس والعشرون

Салыстырмалы шырай

اسم تفضيل

Қандайда бір заттың немесе бір кісінің сипаты өзгеге қарағанда артығырақ екенін білдірген есімді **اسم تفضيل** деп атайды. Қазақ тілінде салыстырмалы шырай “-ырақ” , “-ірек” , қосымшалары арқылы болмаса, “одан көрі” , “оған қарағанда” сияқты шылаулары арқылы жасалады. Мысалы: *тезірек* , *жылдамырақ* , *күштірек* .

Ал араб тілінде салыстырмалы шырай “**ثلاثي مجرد**” үштік қосымшасызда **أَفْعُلٌ** өлшемімен жасалады. Мысалы: *артығырақ* , *абзалырақ* - **أَفْضَلٌ** , *көркемірек* , *үштік қосымшасыздан* “**ثلاثي مجرد**” басқаларында өз баптарының түбірлерінің “**مصدر**”

алдына " أَكْثَرُ ", " أَشَدُّ " сияқты اسم تفضیل – дарды келтіру арқылы жасалады. Мысалы: *оган қарағанда сақтанушы - أَكْثَرُ اجْتِهَادًا , أَشَدُّ احْتِيَاظًا* , ынталырақ - .

اسم تفضیل – дың түстелуі

مذكر	مفرد	مثنى	جمع
أَفْعَلُ	أَفْعَلَانِ	أَفْعَلُونَ - أَفْعَالُ	
مؤنث	فُعْلَى	فُعْلَيَانِ	فُعْلَيَاتٌ - فُعُلٌ

أَفْعُلْ

1) مهموز الفَا – ларда хамза алифке ауысады. Мысалы: тынышырақ - أَفْعَلُ – أَلْفُ الْك_10 – أَفْعَلُ – أَعْمَنُ – أَفْعَلُ , оған қарағанда достасушы - أَلْفُ الْك_10 – أَفْعَلُ – أَعْمَنُ – أَفْعَلُ

2) مُضَاعَف - тарда бір – біріне кіргізіледі. Мысалы: - دَقَّ - يَدُقُّ - أَدَقُّ , нәзігірек - أَفْعَلٌ - أَفْعَلٌ - أَلَدُّ - أَلَدُّ , тәттірек - أَفْعَلٌ - أَفْعَلٌ - أَفْعَلٌ , азырақ - أَفْعَلٌ - أَفْعَلٌ - أَفْعَلٌ .

3) Соңы ауру болған сөздерде "ى" алифке ауысады. Мысалы: қымбатырақ - أَفْعَلُ - أَحْرَى - أَحْرَى , лайықтырақ - أَفْعَلُ - أَغْلَى - أَغْلَى .

Ескерту !

أَفْعَالٌ бабындағы أَجَوَفٌ өткен шағы أَقْوَمٌ – أَقَامٌ сияқты көрністе "و" алифке ауысқан , бірақ اسم تفضیل ережелері أَجَوَافٌ - болған етістіктерде орындалмайды. Сондықтан, اسم تفضیل сөзінің دَوَامٌ – лы أَدَامٌ емес, кер сінше тура сау сөздер сияқты أَزْوَمٌ көрнісінде түрленеді . Мысалы: *турашыл* - أَقْوَمٌ , *ұзынырақ* - أَطْوَلٌ , *жақынырақ* - أَزِيدٌ *артығырақ* - أَزِيدٌ .

صِيغَةُ مُبَالَغَةٍ

Асырмалы шырай

Бір сипатты асырып айту немесе артықша дәрежеде екендігін білдіріп, اسم تفضیل немесе صيغة مبالغة мағынасында жасалғанды (асырып айту) деп аталады. Мысалы: көп білетін ғалым - عَلَّامٌ , көп жақсылық жасаушы - مُنْعَمٌ , өте хош исті - فَعَّالٌ , фәәләлһе , фәуол , - ның белгілі өлшемдері: صيغة مبالغة . كُدُوبٌ - нағыз өтірікші - مِعْطِرٌ , фәғілл , фәғғал

45- жаттығу. Төмендегі сөздерден اسم تفضیل жасаңыз.

قُرْبَ، عِلْمَ، رَقَّ، غَنَى، قَصُرَ، شَهِدَ، صَعِبَ، كَثُرَ، حَمِدَ، هَابَ، طَابَ، سَاءَ، أَمَّ، صَحَّ، حَبِنَ، خَافَ، سَرَّ، كَمَلَ، حَمَلَ

-70-

§26. Жиырма алтыншы сабақ.

الدرس السادس و العشرون
Мезгіл және мекен үстеу
اسم مكان و زمان

Мезгіл және мекен үстеу үштік қосымшасыздан ғана жасалады. Қандай да бір орындалып жатқан іс- әрекеттің орнын немесе уақытын түсіндіру үшін жасалған есім اسم مكان و زمان деп аталады. Мысалы: كَتَبَ – жазды , مَكْتُبٌ – жазатын орын."ع"- ны қасралы يَفْعُلُ бабындағы етістіктерде және қасрасы фатхаға ауысып келген болса да, содай-ақ "و" – лық مَثَال – дарда اسم مكان و زمان "مَفْعُلٌ" өлшемінде "ع" қасрамен болады. Мысалы: يَجْلِسُ – отырды , مَجْلِسٌ – отырытын орын, "ع"-ны фатхалы және даммалы يَفْعُلُ – يَفْعُلُ баптарында кейде қасралы болса да, соңы ауру болған етістіктердің барлығында اسم مكان و زمان "مَفْعُلٌ" өлшемінде "ع" фатхамен болады. Мысалы: يَسْمَعُ – естиді , مَسْمُوعٌ – тыңдайтын орын, Бұл екі өлшемде اسم مكان و زمان "مَفَاعِلٌ" өлшемінде көпше түр жасалады. Мысалы: مَجْلِسٌ – орын , مَجَالِسٌ – орындар, مَسْجِدٌ – мешіт , مَسَاجِدٌ – мешіттер.

مَفْعِلٌ - өлшеміндегі өзгерістер

1) مُضَاعَف - да идғам қылынады. Мысалы: حَلَّ - حَلَّ , шешетін орын
مَحِلٌّ - مَحِلٌّ

2) а) أَجُوف - тарда مَفْعِلٌ - өлшеміндегі اسم مكان و زمان – дарда "ع"- ның қасрасы алдыңғы әріпке беріледі. Мысалы: يَبِيعُ – مَبِيعٌ , جُورَتِيْن орын
أَجُوف өлшеміндегі مَفْعِلٌ б) سَيَّرُ – يَسِيرُ – مَسِيرٌ – тардың "ع"- нының фатхасы алдыңғы әріпке беріліп ауру әріп алифке ауысады. Мысалы: زِيَارَتِيْن орын
أَجُوف – тардың көпше түрінде ауру әріпі қосымша әріптен кейін келген болса да, көбінесе хамзаға ауыстырылмастан қала береді. Мысалы: سَالٌ – يَسِيلٌ – مَفَاعِلٌ – مَسَائِلٌ - ағатын орын

3) Соңғы әріпі ауру болса, алды фатхалы болғандықтан, ауру әріп алифке ауыстырылады. Мысалы: جَايِلِيْتِيْن орын - الْمَرَعَى , соңы таньюнді болса, алиф алынып тасталады. Мысалы: جَايِلَاتِيْن орын - مَرَعَى - مَرَعَى . Ал көпше түрлерінде тануинді болса, соңындағы "ى" алынып тасталады. Мысалы: өтетін орын - مَسَاعٍ - مَسَاعِيْ .

-71-

46- жаттығу. Төмендегі етістіктердің اسم مكان و زمان және көпше түрлерін анықтаңыз.

رَقِيَ ، طَلَبَ ، خَاطَ ، صَارَ ، رَجَعَ ، هَلَكَ ، طَبَعَ ، نَشَرَ ، جَمَعَ ، مَحَا ، بَنَى ، وَعَدَ ، عَادَ ، قَصَدَ ، أَوَى ، خَزَنَ ، وَقَعَ

47- жаттығу. Төмендегі اسم مكان و زمان – ның негізін тауып, мағынасын айтыңыз.

مَجَارٌ ، مَنبَعٌ ، مَحْفِلٌ ، مَكَانٌ ، مَنْظَرٌ ، مَحَالٌ ، مَعَارِفٌ ، مَحْكَمٌ ، مَرْكَزٌ ، مَحْشَرٌ ، مَعَانٍ ، مَعْنَى ، مَنْطِقٌ ، مَنْصَبٌ ، مَنْزِلٌ ، مَشْمَلٌ

§27. Жиырма жетінші сабақ.

الدرس السابع و العشرون

Құрал, аспап есімі

اسم الآلة

Бір істі орындағанда пайдаланған құрал немесе аспаптың аты اسم الآلة деп аталады.

اسم الآلة – құрал жәрдемінмен істелген сабақты етістіктерден және үштік қосымшасыздардан жасалады. اسم الآلة көбінесе төмендегі үш өлшемде келеді.

1) "مَفْعَلٌ" өлшемінде. Мысалы: *егеу* - مَبْرَدٌ , қайшы - مِقْصٌ , бой темір - مَحْوَرٌ , таба (скавородка) - مِلْقَى

2) "مِفْعَلَةٌ" өлшемінде. Мысалы: *сыпырғыш* - مِكْنَسَةٌ , қалқан - مِجَنَّةٌ , желдеткіш - مِصْفَاةٌ - *сүзгіш* - مِرْوَحَةٌ

Бұл екі өлшемнің көпше түрі "مَفَاعِلٌ" өлшемінде жасалады. Мысалы: *сызғыштар* - مِظَلَّةٌ , қол шатырлар - مِلْعَقَةٌ - مَلَاعِقٌ , қасықтар - مِحْشٌ - مَحَاشٌ , орақтар - مِسْطَرٌ - مَسَاطِرٌ , мұздатқыш - مِظَالٌ

3) "مَفْعَالٌ" өлшемінде. Мысалы: *шам* - مِصْبَاحٌ , өлшеуіш - مِغْيَارٌ , таразы - مِيزَانٌ Бұл өлшемнің көпше түрі "مَفَاعِيلٌ" өлшемінде жасалады. Мысалы: *кілттер* - مِفَاتِيحٌ , таразылар - مَوَازِينٌ - مِيزَانٌ

Ескерту!

тар көбінесе алғашқы екі өлшемде кездессе , ناقص – тар екінші өлшемде келіп отырады.

48- жаттығу. Төмендегі اسم الآلة – дың етістігін және өлшемін тауып мағыналарын айтып беріңіз.

مِرْقَادٌ ، مِغْطَسٌ ، مِسْمَعٌ ، مِرْوَدٌ ، مِنجَلٌ ، مِشَارٌ ، مِشْفَقَةٌ ، مِطْرَقَةٌ ، مِشْكَاةٌ ، مِكْوَاةٌ ، مِذْيَاعٌ ، مِحْرَابٌ ، مِهْبَطٌ ، مِئْدَنَةٌ ، مِشْرَطٌ

-72-

§28. Жиырма сегізінші сабақ

الدرس الثامن و العشرون

Кішірейтіп көрсететін сөздер

اسم تصغير

Бір заттың кішкентай екендігін немесе қадірсіз екендігін немесе еркелету үшін жасалған اسم تصغير деп аталады. Қазақ тілінде “-ша, -ше, -шақ” жалғауының қосылуы арқылы жасалады. Мысалы: *кітапша*, *қаламша*.

"مُفْعِلٌ" өлшемінде үштік қосымшасыздан жасалады. Мысалы: *қаламша* - مُهْرٌ - مُهَيْرٌ - مُفْعِلٌ , *Құлыншақ* - قَلْنَمٌ - قَلْنِمٌ - مُفْعِلٌ

اسم تصغير – ды жасау үшін есімнің бірінші әріпі даммалы, екінші әріпі фатхалы қылынады, Екінші әріптен кейін "ى" қосылады.

Бұл "ى" кішірейту "ى"-сы деп аталады. Кішірейту "ى"-сынан кейінгі әріп "دَفْتَرٌ – دُفَيْرٌ" -тан басқасы касрамен оқылады. Мысалы: *кішкентай дәптер* - دُفَيْرٌ , *кішкентай бұлбұл* - بُلْبُلٌ .

اسم تصغير – дағы өзгерістер

1) Екінші әріпі ауру болса, негізгісіне қайтарылады. Мысалы: *кішкентай есік* بَابٌ - *кішкентай таразы* , نَابٌ - نَيْبٌ - نَيْبٌ - *кішкентай тіс* , بَوْبٌ - بُوبٌ - *кішкентай міс* . مِرْزَانٌ - مَوْزَانٌ - مَوِيزِيْنٌ .

2) Екінші әріпі қосымша алиф болса, "و" – ға ауыстырылады. Мысалы: *кішкентай Халид* خَالِدٌ - خَوْلِدٌ , *кішкентай ақын қыз* - شَاعِرَةٌ - شَوَاعِرَةٌ .

3) Үшінші әріп алиф, уау немесе иа болған сөздерде кішірейту "ى"-сы екінші әріптен кейін келіп қосылған уақытта, ауру әріпі "ى"-ға ауысып "ى" сына идғам етіледі. Мысалы:

"ا" - , عَلَامٌ - عَلِيَامٌ - عَلِيْمٌ , *кішкентай ғалым* , كِتَابٌ - كُتَيْبٌ - كُتَيْبٌ - *кітапша* - Kitanisha

"و" - عَجُوزٌ - عَجَبُوزٌ - عَجِيْرٌ , *кішкентай кемпір* , دَلُوٌ - دَلِيُوٌ - دَلِيٌ - *кішкентай шелек*

"ى" - مَرِيْمٌ - مَرِيْمٌ - مَرِيْمٌ - *кішкентай Мариям* , كَرِيْمٌ - كُرِيْمٌ - كَرِيْمٌ - *кішкентай Кәрім*

4) Егер төртінші әріпі ауру болса, *тасғир* касрадан кейін келгендіктен, "ى" – ға ауысады. Мысалы: *кішкентай кілт* - مُفَتِّحٌ - مُفَتِّحٌ - مُفَتِّحٌ - *кішкентай шымшық* , مِفْتَاحٌ - مَفْتِاحٌ - مَفْتِاحٌ - *кішкентай шымшық* . عُصْفُورٌ - عُصْفُورٌ - عُصْفُورٌ - *кішкентай шымшық* .

5) Егер есім мағынасы үш әріпті әйел тегі болса, "تاء التانيث" қосылады. Мысалы: *кішкентай күн* - عَيْنٌ - عَيْنَةٌ - عَيْنَةٌ - *кішкентай күн* , شَمْسٌ - شَمْسَةٌ - شَمْسَةٌ - *кішкентай күн* .

49- жаттығу. Төмендегі сөздерден *тасғир* اسم жасаңыз.

مَصْبَاحٌ ، قِرْطَاسٌ ، جَوْهَرٌ ، جَعْفَرٌ ، سُورٌ ، بَيْتٌ ، جَبَلٌ ، بَقَرَةٌ ، قَفْلٌ ، قَدَحٌ ، رَذَهَةٌ ، أَسَدٌ ، نَعْلَبٌ ، كَلْبٌ ، عَجَلٌ ، أَلْفَلَقٌ

-73-

50- жаттығу. Төмендегі сөздердің негіздерін анықтап беріңіз.

شَوَيْكِرٌ ، بُدِيَّةٌ ، شَبِيْنِيْكٌ ، ثَلِيْمِيْدٌ ، اُرِيْضَةٌ ، مُسِيْكِيْنٌ ، خُوَيْدِمٌ ، صُدِيْقٌ ، خُوَيْلَةٌ ، مُطِيْرٌ ، قُبِيْلٌ ، فُرِيْقٌ ، اُخِيَّةٌ ، دُنِيْنِيْرٌ

§29. Жиырма тоғызыншы сабақ.

الدرس التاسع والعشرون

Қатыстық сын есім

اسم منسوب

Бір кісінің бір қалаға, руға , нәсілге бөліп айту немесе басқа да бір нәрсенің сипатын беріп, түсіндіру үшін қойылған есім اسم منسوب деп аталады. Қазақ тілінде *Астаналық* , *Алматылық* деп қолданылады.

Ал араб тілінде сөздің соңына "ى"әріпін қосу арқылы жасалады. Мысалы: *Мисрлік* - مِصْرِيٌّ , *Египеттік* - مِصْرِيٌّ .

اسم منسوب – есімінің түрленуі.

مؤنث	مذكر	
------	------	--

